

ΜΑΡΙΝΑ ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ

ΝΟΜΟΙ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΥΤΕΛΕΙΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΝΔΥΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΝΕΩΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ*

Η φεουδαρχική μεσαιωνική Ευρώπη με την κλειστή οικονομία και την ιερατική εξάρτηση ορισμένων τουλάχιστον κοινωνικών θεσμών και εκφάνσεων της καθημερινής ζωής, συναντήθηκε με την παρακμή της, αφότου οι Σταυροφορίες και οι ανακαλύψεις των νέων χωρών έφεραν άνθιση στο εμπόριο και προκάλεσαν συνακόλουθα τη διεύρυνση των παλαιών και τη δημιουργία των νέων πόλεων' με κυρίαρχο σ' αυτές το ρόλο προσώπων που, μολονότι προέρχονταν από μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα, γνώρισαν την ευημερία και σχημάτισαν σιγά σιγά την ως τότε ανύπαρκτη αστική τάξη (*bourgeoisie*).

Πλούσιοι και φιλόδοξοι οι αστοί, οι νέοι πρωταγωνιστές της ιστορίας, αξίωσαν προνόμια σε κάθε επίπεδο, έλαβαν μέρος στην κατανομή των αγαθών και γενικότερα στον εθνικό πλούτο των ευρωπαϊκών κρατών. Αποτέλεσαν έτσι κίνδυνο για τους παραδοσιακούς κληρονομικούς προνομιούχους της κοινωνικής ιεραρχίας παρόλο ότι δεν το επεδίωξαν συνειδητά.

Η μίμηση και των εξωτερικών συμβόλων της δύναμης των αριστοκρατών (μέσα από μορφές του υλικού τους βίου, όπως π.χ. η κατοικία, η ενδυμασία, η διατροφή ακόμα) αποτέλεσε μία από τις πρώτες επιδιώξεις προβολής της οικονομικής τους ευρωστίας και κατάκτησης της ποθητής

* Ευχαριστώ θερμά τον κ. Μιχάλη Γ. Μερακλή, Καθηγητή της Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, και τον κ. Μιχάλη Βέλλα, Καθηγητή της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλίας, για την προθυμία τους να διαβάσουν τα χειρόγραφα της εργασίας μου, για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις που έκαναν σ' αυτά, καθώς και για τις χρήσιμες βιβλιογραφικές υποδείξεις, οι οποίες βοήθησαν στην ολοκλήρωσή της.

1. Βεβαίως ορισμένες πόλεις ακμάζουν πολύ πριν από τις ανακαλύψεις. Πρβλ. και Fritz Rörig, *Die Europäische Stadt und die Kultur des Bürgertums im Mittelalter*. Göttingen 1964, όπου και διεξοδική βιβλιογραφία.

κοινωνικής προβολής και καταξίωσης¹.

Από το 14ο ως και το 18ο αιώνα η διαπάλη αυτή ευγενών και αστών πραγματοποιήθηκε και σε ενδυματολογικό επίπεδο και μάλιστα για όσο διάστημα χρειάστηκε, ώστε οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις να υπονομεύσουν τα παραδομένα κοινωνικά σχήματα και τελικά να επιβεβαιώσουν και σταθεροποιήσουν την ηγετική παρουσία των αστών².

Πραγματικά, όσο οι οικονομικές και κοινωνικές δομές ήσαν σταθερές και εκ των πραγμάτων ασφαλείς, οι ευγενείς στα μεσαιωνικά κάστρα και τις αυλές της Ευρώπης, με πρότυπά τους τις βασιλικές οικογένειες που πρωταγωνιστούσαν, σχεδόν αδιαφορούσαν για την ενδυματολογική συμπεριφορά των υπηκόων τους (ρακένδυτων ή προσκολλημένων στα ντόπια κοστούμια τους, που κάποτε μάλιστα τους τα παραχωρούσαν οι ίδιοι οι ευγενείς για γιορταστικές περιστάσεις), μένοντας και αυτοί σε στατικά για μεγάλα μάλιστα χρονικά διαστήματα ενδυματολογικά σχήματα³.

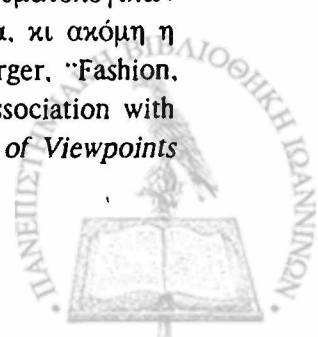
Αλλά η οικονομική ακμή των αστών (ιδιαίτερα όσων εξελίσσονταν σε

1. Πρβλ. εδώ και την άποψη του J. C. Flügel, όπως περιεκτικά διατυπώνεται στο βιβλίο του *The Psychology of clothes*. New York 1930 (Ανατύπωση 1971), σ. 138: "So long as the system of 'fixed' costume prevails, each social grade is content to wear the costume with which it is associated. But when the barriers between one grade and another become less insuperable, when, in psychological terms, one class begins seriously to aspire to the position of that above it, it is natural that the distinctive outward signs and symbols of the grades in question should become imperilled. As we have already had occasion to remark in another connection, it is a fundamental human trait to imitate those who are admired or envied. At the stage of social development in question, those in a given social stratum have learnt not only to admire, but as a rule to envy also, those who are above them; and what more natural, and, at the same time, more symbolic, than to start the process of imitation by copying their clothes, the very insignia of the admired and envied qualities?"

Βλ. σχετικές με το θέμα απόψεις στον Thornstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*. New York 1912 (Βλ. και την ελληνική μετάφραση του έργου *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης. Η οικονομική μελέτη των θεσμών*. Εισαγωγή C. Wright Mills. Μετάφραση Γιώργος Νταλιάνης. Επιμέλεια Φ. Ρ. Σοφιανός, Αθήνα 1982, και ιδιαίτερα τις σ. 168-185: 7. Η ενδυμασία ως έκφραση της κουλτούρας του χρήματος).

2. René König, *The Restless Image. A Sociology of Fashion*. London 1973, σ. 111 (Conspicuousness and Approval).

3. König, ό. π., σ. 111. Στις βασιλικές αυλές παράγοντας αλλαγής των ενδυματολογικών σχημάτων ήταν κατεξοχήν η επιθυμία για ιδιαιτερότητα και μοναδικότητα, κι ακόμη η πλήξη από την επανάληψη των ίδιων σχημάτων. Βλ. Herman Freudenberg, "Fashion, sumptuary laws, and business", στον Gordon Wills και David Midgley (in association with Martin Christopher και Roy Hayhurst), *Fashion Marketing. An Anthropology of Viewpoints and Perspectives*. London 1973, σ.139.

«ευγενείς» των πόλεων) διατάραξε όχι μόνο το κοινωνικό, αλλά και το ενδυματολογικό σύστημα, μια και, όπως σημειώθηκε, οι αστοί επιδίωξαν να προσοικειωθούν τους ενδυματολογικούς τρόπους των ευγενών, οι οποίοι υποχρεώθηκαν να αντιδράσουν και στον τομέα της ένδυσης προκειμένου να περιφρουρήσουν τα κεκτημένα δικαιώματα της ενδυματολογικής ιδιαιτερότητάς τους, που αποτελούσαν ουσιαστικά την κύρια ορατή διαφορά τους από τα άλλα κοινωνικά στρώματα¹.

Δεν ήταν όμως μόνον οι αστοί εκείνοι που απείλησαν τους ευγενείς επιδιώκοντας να οικειοποιηθούν την αποκλειστικότητα των ενδυματολογικών τους επιλογών, αλλά και ο αγροτικός κόσμος, που την ίδια εποχή, αργά αλλά σταθερά, άρχισε να σχηματίζει τα δικά του οικονομικά εύπορα στρώματα μετά από την κατάργηση της δουλοπαροικίας και την απόκτηση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας στη γη, με άλλα λόγια, στην παραγωγή².

Μαρτυρίες για κοστούμια των αγροτών του 15ου και 16ου αιώνα π.χ. στην Ευρώπη δείχνουν ότι υπήρχαν αγρότες που είχαν τη δυνατότητα να μιμούνται κατοίκους των πόλεων, ακόμη και ευγενείς, στα περίτεχνα ενδύματα και τα ακριβά κοσμήματα³.

Το 1641 ο Hans Georg von dem Borne παρατηρούσε ότι «η επίδειξη στα ρούχα είχε φθάσει σε τέτοιο σημείο, που ήταν αδύνατο να διακριθεί ένας τεχνίτης από έναν ευγενή κι ένας ευγενής από έναν πρίγκιπα»⁴.

Αλλά, αν αυτό συμβαίνει στα μέσα του 17ου αιώνα, ήδη από τα τέλη του 12ου αι. και ενώ οι τιμές στα υφάσματα και τις γούνες είχαν διπλασιασθεί, ακούγονταν παράπονα ότι οι κοινοί θνητοί ήταν καλύτερα ντυμένοι από τους βαρόνους κι ότι ο όχλος ήταν πιο κομψός από τους ευγενείς⁵.

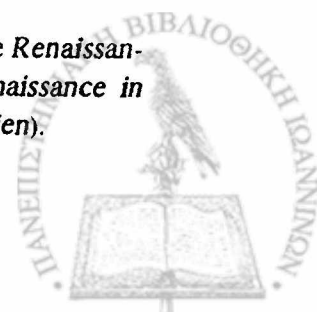
1. Freudenberger, σ. 139, όπου και αναφορά στον Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*. New York 1954, σ. 324, και στην Michèle Beaulieu, *Contribution à l'étude de la mode à Paris: Les transformations du costume élégant sous le règne de Louis XIII(1610-1643)*, Paris 1936, σ. 81.

2. Βλ. Alma Oakes και Margot Hamilton Hill, *Rural Costume. Its Origin and Development in Western Europe and the British Isles*, New York 1970, σ. 229.

3. Oakes, ό. π., σ. 21 και 229.

4. Max von Boehn, *Modes and Manners*. Τόμος III: The Seventeenth Century. London 1935, σ. 173.

5. Boehn, ό. π., σ. 251. Τόμος I: *From the Decline of the Ancient World to the Renaissance*. London 1932, σ. 251. Πρβλ. και Jacob Burckhardt, *Civilization of the Renaissance in Italy*. London 1965, σ. 224 (στο πρωτότυπο *Die Kultur der Renaissance in Italien*).

Στο φαινόμενο αυτό της επαπειλούμενης γενίκευσης και εξάπλωσης σε όλα τα στρώματα των ενδυματολογικών τρόπων τους οι ευγενείς, ήδη από τα τέλη όπως βλέπουμε του 12ου αιώνα και σχεδόν ταυτόχρονα σ' όλη την Ευρώπη, αρχίζουν να αντιδρούν με τη θέσπιση νόμων (Sumptuary Laws ή Luxury Laws, Lois Somptuaires, Kleiderordnungen ή Luxusordnungen)¹. κανόνων και άλλων ρυθμιστικών διατάξεων, που αφορούσαν τη χρήση συγκεκριμένων υλικών κατασκευής, τύπων ενδυμάτων, ενδυματολογικών εξαρτημάτων και κοσμημάτων, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια με συγκεκριμένα παραδείγματα από τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, και μάλιστα με την επιδοκιμασία της μεσαιωνικής Εκκλησίας, που καταδίκασε την ενδυματολογική φλυαρία και σπατάλη².

Κωδικοποιούσαν μ' αυτό τον τρόπο **την κοινωνική ιεραρχία** υποχρεώνοντας τους σπάταλους κατωτέρους τους -και των δύο φύλων και ακόμη και τα παιδιά τους- να περιορίσουν τις υπερφίαλες ενδυματολογικές δαπάνες, να επανεγκλειστούν στα κοινωνικά όριά τους και να σεβαστούν τη "δεδομένη" ανισότητα, ως φυσική και ανεξάρτητη από την οικονομική άνοδο.

Ο σκοπός που ο Εδουάρδος Γ' (βασιλιάς της Αγγλίας την περίοδο

1. Ποβλ. Flügel, ό. π., σ. 139 (Παραθέτω και εδώ το απόσπασμα ως έχει στο πρωτότυπο): "...the higher social classes on their side are naturally unwilling to abandon the signs of their superiority. They can endeavour to retain their sartorial distinctiveness in two ways: either by passing sumptuary laws forbidding to the others the use of their own special garments: or else by the abandonment of these garments, which are in danger of losing their distinctive value now that they are being copied, and by the adoption of a new form of dress which shall re-establish the desired distinction. Since the method of sumptuary laws, though often tried, seldom if ever proves effective, recourse must sooner or later be made to the second method. And thus Fashion is born".

Νόμοι που αφορούν τις δαπάνες εμφανίζονται από πολύ νωρίς στα γραπτά κείμενα της ιστορίας των ευρωπαϊκών και ανατολικών χωρών (βλ. σχετικές αναφορές: *Encyclopedia of the Social Sciences*. New York 1934, ανατύπωση 1963 (σ.464-466, λ. Sumptuary Legislation, όπου και βασική βιβλιογραφία για το θέμα από τον J. M. Vincent): *Grand Larousse encyclopédique*. Paris 1964 (τ. 9, σ. 906, λ. Somptuaire): *Encyclopaedia Universalis*, Πρώτη έκδοση, Paris 1975 (τ. 20, Thesaurus-Index, σ. 1808, λ. Somptuaires lois): *The Encyclopaedia Americana*. Connecticut 1978 (τ. 26, σ. 10, λ. Sumptuary Laws): *The New Encyclopaedia Britannica*. 15η Έκδοση, Chicago 1988 (τ. II, σ. 387, λ. sumptuary law).

Αλλά και στις πρωτόγονες ακόμη φυλές ήσαν γνωστοί περιορισμοί και κανόνες που αφορούσαν τη ζωγραφική (τατουάζ) των σωμάτων κατά τις τελετές ανάλογα με την θέση των ατόμων στη φυλή, ανάλογα με την ηλικία τους κ.λπ. (Pearl Binder, *Dressing Up Dressing Down*. London 1979, σ. 68-70).

2. Freudenberg, ό. π., σ. 138.

1327-1377), θέσπισε σχετικούς νόμους το 1327 δηλώνεται καθαρά: «να ελέγξει την υπερβολική και αλόγιστη ένδυση μερικών ανθρώπων που ήταν αντίθετη προς την κοινωνική τάξη και το βαθμό τους»¹.

Έναν αιώνα αργότερα (1463) στην ίδια χώρα ο Εδουάρδος Δ΄ (1461-1470 και 1471-1483) καθόριζε επίσης τα ενδύματα όλων των κοινωνικών τάξεων με νόμους, επικαλούμενος λόγους θρησκευτικούς και οικονομικούς. «αφού οι λαϊκοί άνθρωποι του βασιλείου, άνδρες και γυναίκες, φορούσαν υπερβολικά και άμετρα ενδύματα προς μεγάλη δυσαρέσκεια του θεού, πλουτίζοντας ξένες χώρες και καταστρέφοντας τη δική τους»².

Στην Ιταλία, κέντρο παραγωγής πολυτελών υφασμάτων της Ευρώπης, η τάση και των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων να ενδύονται με δαπανηρές αμφιέσεις αντιμετωπίστηκε επίσης με απαγορευτικές διατάξεις που, κατά την Αναγέννηση ιδιαίτερα, διακρίθηκαν για μίαν αυστηρότητα, που δεν είχε επιδειχθεί ποτέ στο παρελθόν της χώρας³. Οι διατάξεις αυτές υπαγόρευαν λεπτομερειακά όχι μόνο τα σχήματα αλλά και τον ακριβή αριθμό των ενδυμάτων που θα έπρεπε να απαρτίζουν το ντύσιμο κάθε κοινωνικής κατηγορίας. Ο γυναικείος πληθυσμός, με τη συμπαράσταση μάλιστα των ραφτάδων, -που εύλογα απολάμβαναν οικονομική άνεση κατασκευάζοντας πολυτελείς ενδυμασίες-, προσπαθούσε με κάθε τρόπο να αντιδρά σ' αυτές τις απαγορεύσεις. Είναι χαρακτηριστικό αυτό που αναφέρεται ότι συνέβη στην ιταλική πόλη Σιένα το 1452, όταν ο αυτοκράτορας Φρειδερίκος Γ΄ (1415-1493) και η Ελεονόρα της Πορτογαλίας παρέμειναν αρκετές ημέρες στη Ρώμη κατά τη στέψη και το γάμο τους: Η ψυχαγωγία του αυτοκρατορικού ζεύγους προέβλεπε (κατά το πρόγραμμα) απαγγελία λατινικών κειμένων από την Battista Petrucci, θυγατέρα καθηγήτρια της ρητορικής τέχνης. Η αυτοκράτειρα επαίνεσε με ενθουσιασμό την επιτυχημένη απαγγελία και προέτρεψε τη νεαρή γυναίκα να ορίσει εκείνη το βραβείο, που θα την ευχαριστούσε. Η Petrucci λοιπόν ζήτησε να της επιτραπεί στο εξής να αγνοεί τις απαγορευτικές ενδυματολογικές διατάξεις! Οι μαρτυρίες λένε, ότι η αυτοκράτειρα έπεισε με δυσκολία τους άρχοντες της πόλης να συγκατατεθούν στην επιθυμία της Battista⁴.

1. Frances E. Baldwin, *Sumptuary Legislation and Personal Regulation in England*. Baltimore 1926, σ. 46-47.

2. Millia Davenport, *The Book of Costume*. Volume I. New York 1948, σ. 190.

3. Elizabeth Birbari, *Dress in Italian Painting, 1460-1500*. London 1975, σ. 7.

4. Birbari, ό. π., σ. 7. Πρβλ. Davenport, ό.π., II, σ. 263 (*The Renaissance Begins: XC Century The Medici Family*).

Στην Ιταλία οι νόμοι για την πολυτέλεια ήσαν ιδιαίτερα αυστηροί προπάντων στις πόλεις του Βορρά, Βενετία και Φλωρεντία, ενώ στο Νότο η ένδυση παρέμεινε περισσότερο ελεύθερη, ώστε να γίνονται ανεκτές πολλές ομοιότητες μεταξύ, κυρίως, των ευγενών και των αστών¹.

Στη Γερμανία η πρώτη διάταξη για την ενδυματολογική συμπεριφορά ίσχυσε νωρίτερα από κάθε άλλη ευρωπαϊκή χώρα: Το 808 ο Καρλομάγνος (771-814) καθόρισε την ένδυση των υπηκόων του ανάλογα με την κοινωνική τάξη, στην οποία ανήκαν². Δεν αναφέρεται όμως ως ποιο βαθμό ο νόμος μπόρεσε να εφαρμοστεί³.

Αλλά, βέβαια, στη χώρα η παράδοση αυτή συνεχίστηκε και πολύ αργότερα. Το 17ο αιώνα (1626) για τον ίδιο σκοπό καταρτίστηκαν νόμοι από τον εκλέκτορα Μαξιμιλιανό της Βαυαρίας. 'Ορίζαν με σχολαστική δυνατή ακρίβεια τα ενδύματα κάθε κοινωνικής κατηγορίας, ακόμα και τα διακοσμητικά στοιχεία που τα στόλιζαν. Διακρίνονταν έτσι και οπτικά οι αγρότες, οι έμποροι και οι βιοτέχνες, οι δικαστικοί υπάλληλοι, οι ιππότες, οι κόμητες, οι βαρόνοι. Ανάλογα έπραξε στη Γερμανία το 1695 ο Δούκας του Gotha, χωρίζοντας επίσης τους υπηκόους του σε κοινωνικές τάξεις με ανάλογο προσδιορισμό της ενδυμασίας τους. Στη Νυρεμβέργη, στο Ντάντσιχ, στο Στεττίνο, στη Λύμπεκ, στη Λειψία έχουν καταγραφεί όμοιες περιπτώσεις νόμων και άλλων διατάξεων, με επιμονή στις λεπτομέρειες που περιγράφουν⁴.

Με πολλά διατάγματα και στη Γαλλία η βασιλεία προσπάθησε να επιβληθεί στην ενδυματολογική συμπεριφορά των κοινωνικών στρωμάτων. Ο Ερρίκος της Ναβάρρας (ή Ερρίκος Δ', 1589-1610) απαγόρευσε σ' όλους τους κατοίκους του βασιλείου του να χρησιμοποιούν χρυσό ή ασήμι στα ρούχα τους, εξαιρώντας ωστόσο από τη μάζα του λαού τα "κορίτσια της χαράς" (εταίρες) και τους κλέφτες, οι οποίοι, όπως υποστήριξε, « δεν μας ενδιαφέρουν τόσο, ώστε να μας απασχολεί η συμπεριφορά τους»⁵.

1. Βλ. Jacob Burckhardt, *Civilization of the Renaissance in Italy*. London 1965. σ.224.

2. Boehn, ό. π., I, σ. 251. Ας παρατηρηθεί εδώ ότι η διάταξη πρέπει να είχε ισχύ για όλο το κράτος του Καρλομάγνου, που περιλάμβανε εκτός από τη Γερμανία, τη Γαλλία και άλλες περιοχές.

3. König, ό. π., σ. 139 (The First Spread of Fashion-oriented Behaviour).

4. Boehn, ό. π., III, σ.170.

5. Davenport, ό. π., σ. 478. Είναι γνωστό ότι ο Ερρίκος Δ' -που δεν ήταν θιασώτης ενδυματολογικών αλλαγών και επιδείξεων-, αναφερόμενος στα συνήθως σοβαρά σκουρόχρωμα δικά του ενδύματα έλεγε: "I am grey without, but inside all gold" (Davenport, ό. π., σ. 478).

Με διάταγμά του στις 18.9.1633 εξάλλου ο Λουδοβίκος ΙΓ΄ (1610-1643) απαγόρευσε -χωρίς όμως επιτυχία- τα χρυσά ή ασημένια κεντήματα, καθώς και τα κεντημένα με χρυσό ή ασήμι μέρη στα πουκάμισα, τα μανικέτια, τις κάλτσες ή όποιο άλλο ρούχο των υπηκόων του, είτε ήταν ντόπια προϊόντα είτε εισάγονταν, γεγονός που επιβεβαιώνει τον κύριο σκοπό του, δηλ. την κοινωνική διάκριση (και όχι τον περιορισμό δαπανών)¹.

Επίσης στη Γαλλία του 18ου αιώνα τα ενδύματα κάθε κοινωνικής τάξης εξακολουθούν να ορίζονται με νόμους, οι οποίοι δεν αφορούν μόνο στους αστούς και τα λαϊκά στρώματα, αλλά και τους ίδιους τους ευγενείς. Οι κόμητες π.χ. και οι βαρόνοι είχαν το δικαίωμα να ντύνουν τις γυναίκες και τα παιδιά τους με υφάσματα αξίας ως 18 σκούδων τον πήχυ και 16 σκούδων τον πήχυ αντίστοιχα. 'Όσον αφορά στην ένδυση των υπηρετών τους, το ανώτερο επιτρεπτό όριο της δαπάνης γι' αυτήν καθοριζόταν μόλις στα 6 ή 7 σκούδα τον πήχυ υφάσματος².

Στη Γαλλία για τελευταία φορά τα πνεύμα της αυστηρά επιβαλλόμενης κοινωνικής διάκρισης μέσω των ενδυμάτων εκδηλώθηκε το 1789, όταν ο Λουδοβίκος ΙΣΤ΄ (1774-1793) επέβαλε στους βουλευτές των Τριών Τάξεων συγκεκριμένη ενδυμασία: Οι κληρικοί διατηρούσαν την ενδυμασία που ανταποκρινόταν στην ιεραρχία τους και οι ευγενείς πρόσθεταν στην αμφίεσή τους ένα μεγαλόπρεπο καπέλο με άσπρα φτερά και μια χρυσοκέντητη κάπα. Αντίθετα, η φορεσιά της τρίτης τάξης ήταν μαύρη, ο επενδύτης μονόχρωμος, το καπέλο λιτό, σιρίτια και κουμπιά δεν υπήρχαν. Αυτή η ανομοιότητα και ανισότητα στην ένδυση, την οποία πιστοποιούν πολυάριθμες χαλκογραφίες της εποχής, συντέλεσε ώστε να γίνεται αισθητή με έντονο τρόπο η μειονεκτική θέση των μεταρρυθμιστών βουλευτών, καθώς εντυπωσίαζαν με την αυστηρή, σχεδόν πένθιμη και θλιβερή ενδυμασία τους, σε αντίθεση με τους εκπροσώπους των άλλων τάξεων που επιδείκνυαν μια άκαιρη πολυτέλεια³.

Πέρα όμως από τον κοινωνικό διαχωρισμό οι νόμοι που θεσπίστηκαν στη Δυτική Ευρώπη (ως τον πλήρη παραμερισμό τους μετά τη Γαλλική Επανάσταση και την αυγή του 19ου αιώνα) αποσκοπούσαν εξίσου σοβαρά -όπως φαίνεται- και στην προστασία των τοπικών προϊόντων κάθε πε-

1. Davenport, ό. π., σ. 531.

2. Yvonne Deslandres, *Le costume image de l' homme*, Paris 1976, σ. 178. Βλ. και στη σ. 231.

3. Deslandres, ό. π., σ. 179-180.

ριοχής, γιατί επέβαλλαν να χρησιμοποιούνται αυτά αυστηρά, ενώ απαγόρευαν τις σπατάλες για εισαγόμενα είδη, με πρόδηλο το φόβο, ότι η ασταθής οικονομία εκείνων των χρόνων θα δοκιμαζόταν περισσότερο. Απευθύνονταν πάντως, ούτως ή άλλως, και πάλι κυρίως στα μη προνομιάς κοινωνικά στρώματα¹.

Παραθέτω ορισμένα παραδείγματα:

Στην Αγγλία επί Εδουάρδου Γ' (1327-1377), το 1337 αλλά και πολύ αργότερα, επί Καρόλου Β' (1660-1685) το 1666, απαγορεύτηκαν οι εισαγωγές ξένων υφασμάτων, για να προστατευθεί το εμπόριο των μάλλιων προϊόντων της εγχώριας παραγωγής. Το 18ο αιώνα επίσης οι ρυθμιστικές διατάξεις απέβλεπαν στον ίδιο σκοπό². Είναι χαρακτηριστικό ότι οι νόμοι διευκρίνιζαν πως ακόμα και οι νεκροί έπρεπε να σαβανώνονται από ντόπια μάλλινα υφάσματα³.

Στη Γαλλία ο Ερρίκος Δ' (1589-1610), που δεν ήταν θιασώτης των ενδυματολογικών δαπανών, όπως ήδη σημειώθηκε, θέσπισε νόμους και διατάξεις που αποσκοπούσαν επίσης στην παρεμπόδιση της εισαγωγής ακριβών υλικών ξένης παραγωγής. Οι επιπτώσεις της εφαρμογής των νόμων έγιναν αισθητές τότε στις ενδυμασίες της αστικής κυρίως τάξης, που περιορίσθηκε π.χ. στα εγχώρια μάλλινα, ενώ οι αυλικοί εξακολουθούσαν να φορούν μεταξωτά ενδύματα, στα οποία περιορίσθηκαν μόνο οι ως τότε άφθονες διακοσμήσεις με χρυσή και ασημένια κλωστή⁴.

Στην ίδια χώρα και την ίδια εποχή ο νόμος απαγόρευε τη χρήση στόφας με ιταλική προέλευση προκειμένου να προστατευτεί -και να διαδοθεί- η άφθονη ντόπια παραγωγή μεταξίου αυτή τη φορά: Οι έμποροι έπρεπε να απαλλαγούν από τα αποθέματά τους, να τα διοχετεύσουν στους

1. Oakes, ό. π., σ. 21. Υπήρξαν όμως και κάποιες περιπτώσεις που συμπεριέλαβαν στο ρυθμιστικό πνεύμα τους και τους ευγενείς: όπως π. χ. η προειδοποίηση που απηύθυνε ο Δούκας Λεοπόλδος της Τοσκάνης (1765-1790), αργότερα αυτοκράτορας Λεοπόλδος II (1790-1792), προς τους ευγενείς ενάντια στην υπερβολική πολυτέλεια με τη σύσταση να χρησιμοποιούν εγχώρια κατασκευασμένα ενδύματα, για να δίνουν το καλό παράδειγμα στο λαό, καθώς και η απόφαση του Σουηδού βασιλιά Γουσταύου III (1771-1792), που ορίζοντας την κατασκευή του εθνικού κοστουμιού από ντόπιο σουηδικό ύφασμα έδινε στην ένδυση ένα κοινωνικό εξισωτικό χαρακτήρα, ενώ ο συγκεκριμένος σκοπός του ήταν να στηρίξει την εγχώρια βιομηχανία μαλλιού (Βλ. Freudenberger, σ. 142-143).

2. Anne Buck, *Dress in Eighteenth-Century England*. London 1979, σ. 187.

3. Freudenberger, ό. π., σ. 137.

4. James Laver, *A Concise History of Costume*. London 1969, σ. 103.

κατασκευαστές ή να τα παραχωρήσουν στους πρίγκιπες και τους ανώτερους κληρικούς, που εξαιρούνταν από την απαγόρευση. Οι γυναίκες των μεσαιών κοινωνικών στρωμάτων μπορούσαν να έχουν μόνο μανίκια από βελούδο. Στις χωρικές τα μεταξωτά απαγορεύτηκαν εντελώς¹.

Τον αμέσως επόμενο αιώνα, επί Λουδοβίκου ΙΔ' (1643-1715), η γαλλική κυβέρνηση, για να προστατεύσει την αναπτυγμένη ήδη ντόπια "βιομηχανία" παραγωγής μεταξιού και να συγκρατήσει τη διαρροή χρημάτων σε ξένες χώρες στα πλαίσια της κυριαρχούσας τότε οικονομικής νοοτροπίας του **μερκαντιλισμού**, προσπάθησε με νόμους να εμποδίσει τα σταμπωτά βαμβακερά υφάσματα της μόδας της εποχής. Χιλιάδες άτομα τιμωρήθηκαν για την ανυπακοή τους, και ακόμη, όπως αναφέρεται, θανατώθηκαν².

Το 1661 ο γνωστός υπουργός του Λουδοβίκου Jean Baptiste Colbert απαγόρευσε τις εισαγωγές ξένης δαντέλας από την Ιταλία και τη Φλάνδρα, για να προστατευτεί η εγχώρια παραγωγή, που βρισκόταν στην αρχή της. Παράλληλα προς τα εκτεταμένα μέτρα που έλαβε, ο Colbert ενθάρρυνε την άφιξη Ιταλών κατασκευαστών δαντέλας στη Γαλλία (για πρώτη φορά στην πόλη Αλενζον), για να διδάξουν την τέχνη στους Γάλλους χειροτέχνες³.

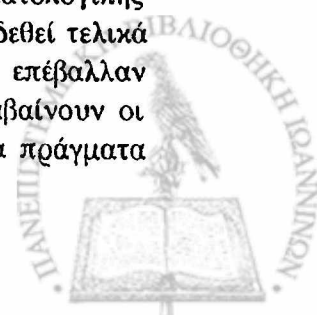
Το πνεύμα του μερκαντιλισμού ευνόησε απαγορεύσεις αυτού του είδους και κατά το 18ο αιώνα και τις διέκρινε από τους κοινωνικούς ακόμη και τους ηθικούς κανόνες, με το αιτιολογικό ότι αποσκοπούσαν στην προστασία των εθνικών προϊόντων. Για τους μερκαντιλιστές η απαγόρευση εισαγωγής, και συνεπώς χρήσης ξένων ενδυματολογικών προϊόντων, ήταν ένα όπλο περιορισμού της διαρροής χρυσού και αργύρου. Αποδέχονταν την υιοθέτηση οιοδήποτε ενδυματολογικού σχήματος, αλλά με την αυστηρή προϋπόθεση της χρήσης εγχώριων υλικών στην εκτέλεσή του⁴.

1. Deslandres, ό. π., σ. 178.

2. Freudenberger, ό. π., σ. 141.

3. Βλ. Doreen Yarwood, *The Encyclopaedia of World Costume*. London 1978, σ. 266 (λ. lace).

4. Freudenberger, σ. 141. Σταδιακά το Παρίσι έγινε κέντρο επίδειξης ενδυματολογικής πολυτέλειας και δαπανών, που υποβοήθησαν το φαινόμενο της μόδας να συνδεθεί τελικά με την πρωτεύουσα του γαλλικού κράτους. "Πριν διάφορες χώρες, ή πόλεις, επέβαλλαν τις αντιλήψεις τους στον τομέα της ένδυσης, χωρίς όμως να το πολυκαταλαβαίνουν οι ίδιες ούτε και να ζητούν να επωφεληθούν. Από τα μέσα του 17ου αιώνα τα πράγματα

Όμως, αν οι νόμοι για τους οποίους γίνεται λόγος, θεσπίζονταν στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες (Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία, Ελβετία, Φλάνδρα, Νορβηγία κλπ.) είτε για να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις ή να στηρίξουν την προβολή της **κοινωνικής επιφάνειας** των ευγενών, είτε για να ενθαρρύνουν και να στηρίξουν τα **εγχώρια προϊόντα**, και συνεπώς την εθνική οικονομία, για την Ιρλανδία ίσχυσε ένας διαφορετικός λόγος: Οι σχετικοί νόμοι εκεί, - υπό την αγγλική κυριαρχία κατά το 16ο αι.-, θεσπίστηκαν με σκοπό **την αντιμετώπιση της αντίστασης των ντόπιων**. Οι Άγγλοι προσπάθησαν να εξαλείψουν ό,τι σηματοδοτούσε την ένδυση των Ιρλανδών και τη διαφοροποιούσε από τη δική τους και να τους αναγκάσουν να υιοθετήσουν τους δικούς τους ενδυματολογικούς τρόπους. Ανάλογα έπραξαν οι Άγγλοι και προς τους Σκωτσέζους, όταν το 1745 τους απαγόρευσαν τη χρήση της παραδοσιακής τους φορεσιάς

είναι διαφορετικά. Κάθε μήνα στέλνονται από το Παρίσι στο Λονδίνο πρώτα, κι αργότερα σ' άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, δυο φημισμένες κούκλες (les fameuses poupées) σε φυσικό μέγεθος, η "Μεγάλη Πανδώρα" ("La Grande Pandore") και η "Μικρή Πανδώρα" ("La Petite Pandore"), όπως τις έλεγαν, για να παρουσιάσουν τα νέα γυναικεία κοστούμια στο επίσημο γιορτινό και ανεπίσημο καθημερινό σχήμα τους. Ούτε καν ο πόλεμος της ισπανικής διαδοχής δεν εμπόδιζε τις κούκλες να περάσουν τα σύνορα. Φυσικά η γαλλική βιομηχανία, τα υφάσματα της κ.λπ. έδιναν το σύνθημα. Και η λέξη μόδα και η έννοιά της από τότε χρονολογούνται". Βλ. Henny Harald Hansen, *Histoire du Costume*. Traduit du danois par Jaqueline Puissant. Paris 1956, σ. 132 (Le Baroque, 1620-1715). Βέβαια το Παρίσι, πνευματικός οδηγός της Ευρώπης το 17ο και 18ο αιώνα, δεν έγινε οδηγός στα θέματα της μόδας μόνο με τις δυο "Πανδώρες" και με την πολυτελή ζωή των Βερσαλλιών. Θα πρέπει εδώ να αναφερθεί και ο ρόλος του Τύπου, των περιοδικών, που με κείμενα και εικόνες γνωστοποιούσαν τις ενδυματολογικές αλλαγές. Τέτοια περιοδικά ήταν το "*Mercure Gallant*" (1672), και αργότερα το "*Galerie des Modes*" (1770), το "*Cabinet des Modes*" και το "*Magasin des Modes*" στα μέσα της δεκαετίας του 1780. Το παράδειγμα ακολούθησαν στη συνέχεια το αγγλικό περιοδικό "*Gallery of Fashion*" (1790) και τα γερμανικά "*Journal des Luxus und der Moden*" και "*Journal für Fabriken, Manufakturen, Handlung, Kunst und Mode*" την ίδια εποχή. (Βλ. Freudenberg, σ. 141). Ακόμη η αύξηση στα μεροκάματα των εργαζομένων λειτούργησε ως παράγοντας που έστρεφε και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα στην προμήθεια αγαθών πολυτελείας και την αποδοχή των αλλαγών του ενδυματολογικού συρμού. Επίσης η αύξηση της παραγωγής, αποτέλεσμα της Βιομηχανικής Επανάστασης, συντέλεσε εξίσου στο πέρασμα ενδυματολογικών, και άλλων, ειδών από την αποκλειστική χρήση τους από τα προνομιούχα οικονομικά και κοινωνικά στρώματα στους υποδεέστερους (Ο. π., σ. 141-142). Κάπου εδώ ανιχνεύουμε τη γέννηση των "ετοιμών ενδυμάτων", ως συνέπεια της διογκούμενης απαίτησης για την απόκτηση των αγαθών της μόδας από τα πλατύτερα στρώματα του λαού.

(«tarta») επιβάλλοντας μάλιστα αυστηρές κυρώσεις στους παραβάτες¹.

Επίσης ο Λουδοβίκος ΙΔ΄, όταν το 1681 κατέλαβε το γερμανικό τότε Στρασβούργο, διέταξε τους κατοίκους του να αποβάλουν τα εθνικά γερμανικά τους κοστούμια και να υιοθετήσουν τη γαλλική αμφίεση, μέσα στο χρονικό διάστημα 4 μηνών².

Ιδιάζουσα ακόμη θα μπορούσε να θεωρηθεί κατά το 14ο αιώνα η περίπτωση της ιταλικής πόλης Lucca, όπου η θέσπιση νόμων προκλήθηκε από λόγους, θα έλεγε κανείς **δημογραφικούς** (reasons of population): Εκεί οι γονείς ήσαν υποχρεωμένοι να δίνουν στις θυγατέρες τους εξαιρετικά πλούσιες προίκες, ώστε να κάνουν καλό γάμο. Η συνήθεια, βασανιστική για ένα τμήμα του πληθυσμού, είχε ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωσή του με μετοικήσεις, είτε την προσπάθεια των γονιών να "κάνουν όμορφες" τις υποψήφιες νύφες με δαπανηρές αμφιέσεις. Έτσι οι αρχές οδηγήθηκαν στον περιορισμό των ενδυματολογικών δαπανών με νόμους, οι οποίοι όμως, όσο είναι τουλάχιστον γνωστό, έμειναν στην πράξη ανεφάρμοστοι³.

. Ας αναφερθεί ακόμη η επίκληση λόγων **ηθικής** στη θέσπιση απαγορευτικών διαταγμάτων, ιδίως σε πρώιμες περιόδους της δυτικοευρωπαϊκής ιστορίας.

1. Wilfred Mark Webb. *The Heritage of Dress*. London 1971, σ. 261.

2. Boehn. ό. π., III, σ. 177 - 178. Διπλός ήταν ο στόχος της ενδυματολογικής πολιτικής που ακολούθησαν οι Τούρκοι κατακτητές προς τους υποτελείς τους της Βαλκανικής Χερσονήσου, αφού οι ρυθμιστικές διατάξεις και τα διάφορα φερμάνια, που κατά καιρούς εξέδιδαν, σκόπευαν στη σαφή διάκριση των υποδούλων τους από τους ίδιους, αλλά και μεταξύ τους, κατά κοινωνική τάξη μέσω της ενδυμασίας. Οι διατάξεις αυτές συχνά τους κοινοποιούνταν από την Εκκλησία: «Και οι δυστυχείς ραγιάδες ήσαν υποχρεωμένοι να έχουν ενδύματα απλά με σχήματα όχι εξεζητημένα, με χρώματα δε σκούρα. Περί τούτου ηγρύπνει μεν πάντοτε η αστυνομία, ιδίως όμως όταν εγίνετο αλλαγή Σουλτάνου. Και μόλις ο νέος Σουλτάνος ανήρχετο εις τον θρόνον ησχολείτο με τα ζητήματα ταύτα ανανέωνε τας αρχαίας διατάξεις και έδιδε διαταγάς προς εφαρμογήν των. Τόση δε ήτον η αυστηρότης η οποία εδεικνύετο προς τήρησιν των διατάξεων τούτων, ώστε και η ελαχίστη κατάχρησις ετιμωρείτο με θάνατον». (Π.Μ. Κοντογιάννης, "Οι Προστατευόμενοι", *Αθηνά*, 29 (1917), σ. 32. Βλ. και Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, "Κοινωνική διαστρωμάτωση στην ελληνική κοινότητα. Αντικατοπτρισμοί στον υλικό πολιτισμό. Το παράδειγμα του ενδύματος", *Δωδώνη*, 18 (1989), τεύχ. 1, σ. 177-191.

3. Freudeberger, σ. 137.

Αναφέρεται π.χ. ότι ο Λουδοβίκος ο επονομαζόμενος Ευσεβής (813-840), γιος του Καρλομάγνου, απαγόρευσε στους υποτελείς του, -συμπεριλαμβανομένων και των κληρικών-, να ενδύονται με πολυτελή ενδύματα και ακριβά κοσμήματα, με απώτερο σκοπό του την ανόρθωση των ηθών¹.

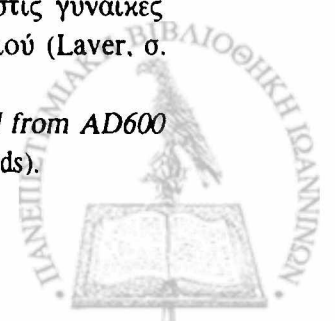
Λόγους ηθικής από μίαν άλλη σκοπιά αφορά και το παράδειγμα από την Αγγλία: Στα 1355, μετά από αίτημα των πολιτών του Λονδίνου, το Κοινοβούλιο έφερε προς συζήτηση νομοσχέδιο που όριζε, ότι οι πόρνες μπορούσαν να έχουν μεν κουκούλες στους επενδύτες τους, αλλά συγκεκριμένου τύπου, προκειμένου να διακρίνονται εμφανώς από το σύνολο των αξιοσέβαστων γυναικών της πόλης. Επρόκειτο όμως για νόμο εξαιρετικά δύσκολο στην εφαρμογή του².

Γενικά για τη μεσαιωνική περίοδο θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι οι απαγορεύσεις πολυτέλειας στην ενδυμασία είχαν βέβαια το σκοπό να τονίσουν και να διατηρήσουν την κοινωνική διαστρωμάτωση, παράλληλα όμως επεδίωκαν ίσως, έστω και κατά δεύτερο λόγο, και ένα είδος "ηθικής διαπαιδαγώγησης", με την έννοια της καταπολέμησης της ματαιοδοξίας, προπάντων αν συνδυαστεί αυτό με κάποια "πολιτική προ-

1. Deslandres, σ. 177. Πνεύμα επίκλησης λόγων ηθικής χαρακτήριζε τους νόμους για την ένδυση στην Αμερική κατά το 17ο αιώνα. Αναφέρεται π. χ. το 1634 η απαγόρευση από το Massachusetts General Court μιας σειράς από πολυτελή ενδυματολογικά είδη, των οποίων την υπερφίαλη και ανώφελη χρήση προκαλούσαν οι καινούργιες "ανήθικες" μόδες. Το 1662 στη Virginia τέθηκαν εκτός νόμου τα μεταξωτά υφάσματα στα ενδύματα και οι κορδέλες που ήταν δουλεμένες με ασήμι ή χρυσό (Βλ. *Encyclopaedia Americana*, τ. 26, σ. 10, λ. *Sumptuary Laws*).

Ας σημειωθεί με την ευκαιρία εδώ ότι ακόμη και στον αιώνα μας η νομοθεσία επικατέστη λόγους ηθικής για να επιβάλει τιμωρία σε παραβάτες ενδυματολογικών κανόνων. Το νόμο προκάλεσαν το 1925 οι πρώτες στην ιστορία κοντές γυναικείες φούστες, οι οποίες θεωρήθηκαν τόσο ανήθικες, ώστε ο Αρχιεπίσκοπος της Νεάπολης έφθασε στο σημείο να αποδώσει το σεισμό του Amalfi στην οργή του Θεού για την ενδυματολογική παρεκτροπή της δεκαετίας. (Laver, ό. π., σ. 232). Ενοχλημένη από το ίδιο φαινόμενο και η κοσμική εξουσία της Αμερικής προσπάθησε με τις προτάσεις των νομοθετών της να δείξει την ηθική της στάση: π.χ. στη Γιούτα ένα νομοσχέδιο προέβλεπε πρόστιμο και φυλάκιση για όσες γυναίκες κυκλοφορούσαν στους δρόμους με φούστες πιο κοντές από 3 ίντσες πάνω από τον αστράγαλο. Στο Οχάιο άλλο νομοσχέδιο επεδίωκε να απαγορευτεί στις γυναίκες άνω των 14 χρόνων να φορούν φούστα που δεν άγγιζε τον ταρσό του ποδιού (Laver, σ. 232).

2. Βλ. Georgina de Courtais, *Women's Headress and Hairstyles in England from AD600 to the Present Day*. London 1986 (Α' έκδοση 1973), σ. 24 (4. Veils and Hoods).

νοίας". με την έννοια του περιορισμού πολυτελών δαπανών από το φόβο, ότι η αβέβαιη οικονομία εκείνων των χρόνων, όπως ήδη παρατηρήθηκε, θα αναστατωνόταν. Είναι πολύ πιθανό ότι τα δύο αυτά σημεία στους νεώτερους χρόνους προβάλλονται μόνο για να συγκαλύψουν τον κύριο σκοπό της κοινωνικής διαφοροποίησης, για το Μεσαίωνα όμως πρέπει να ληφθούν υπόψη σοβαρά ως στοιχεία που επηρεάζουν επίσης τους νόμους και τις ρυθμίσεις. Δεν είναι άσχετο με αυτή τη διαπίστωση το γεγονός ότι κατά την περίοδο αυτή, τουλάχιστον στην Κεντρική Ευρώπη, οι περισσότερες διατάξεις θεσπίζονται στις πόλεις από τις "δημοτικές αρχές". Έξαρση των απαγορεύσεων παρατηρείται το 14ο αιώνα, συμπίπτοντας με τη μεγάλη διάδοση του φαινομένου της μόδας, που έχει ήδη παρουσιασθεί δειλά από το 12ο αιώνα και ανδρώνεται κιόλας κατά τη διάρκεια του 13ου.

Ειδικότερα οι νόμοι που αφορούσαν στην ένδυση καθόριζαν, υπαγόρευαν ή απαγόρευαν τα εξής:

1. Υλικά κατασκευής ενδυμάτων και ενδυματολογικών εξαρτημάτων, το χρώμα τους, τη διακόσμησή τους, τη χρηματική τους ακόμη αξία.

Π α ρ α δ ε ί γ μ α τ α'

Αγγλία

Το 1404 απαγορεύτηκαν τα υφάσματα fustian (είδος βαμβακερού) και bustian σε όσους είχαν πολύ μικρά εισοδήματα, δηλ. λιγότερο από 40 σολδία το χρόνο².

Το 1483 απαγορεύτηκαν τα υφάσματα δαμάσκο, σατέν και camlet στους μικροκτηματίες και σε όσους γενικά ήσαν κατώτεροι κοινωνικά από τους γαιοκτήμονες ευγενείς. Τον ίδιο χρόνο απαγορεύτηκε το καθαρό μάλλινο ύφασμα (αν κόστιζε περισσότερο από 2 σολδία και 3 δινάρια) στους γεωργούς, τους τεχνίτες και γενικά τους χειρώνακτες³.

1. Τα παραδείγματα που αναφέρονται στη συνέχεια είναι αποθησαυρισμένα από τη βιβλιογραφία που παρατίθεται στις υποσημειώσεις. Στην ίδια βιβλιογραφία βλ. πολλά περισσότερα.

2. Oakes, ό.π., σ. 227. Τις πηγές που οι Oakes και Hill χρησιμοποίησαν για την αποθησαύριση του υλικού τους αναφέρουν, ό. π., σ. 222 (Appendix I).

3. Oakes, ό. π., σ. 227.

‘Όσον αφορά την ιδιάζουσα περίπτωση της Ιρλανδίας -που ήδη αναφέρθηκε- εκεί οι ‘Αγγλοι απαγόρευσαν αυστηρά το saffron, το βαθυκίτρινο χρώμα που χαρακτήριζε τα ντόπια ιρλανδέζικα κοστούμια (ανδρικά, γυναικεία και παιδικά). Το saffron απαγορεύτηκε ιδιαίτερα στα πουκάμισα, καθώς και στα εγχώρια εργατικά ενδύματα, τα smocks. Το 1571 επίσης οι Άγγλοι επέβαλαν στους Ιρλανδούς να χρησιμοποιούν, το πολύ, 7 γιάρδες ύφασμα για την κατασκευή της φορεσιάς τους¹.

Γερμανία

Στα πρώτα χρόνια του 15ου αι. απαγορεύτηκαν τα ζωνρά χρώματα, (κόκκινο, πράσινο, μπλε) στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, που αναγκάστηκαν έτσι να περιοριστούν σε χρωματισμούς ουδέτερους, μαύρο, καφέ, γκρι².

Στα τέλη του ίδιου αιώνα απαγορεύτηκαν τα μεταξωτά υφάσματα και το δαμάσκο³.

Στις αρχές του 16ου αι. τα ανερχόμενα κοινωνικά στρώματα της Γερμανίας, εις πείσμα των νόμων, άρχισαν να χρησιμοποιούν κόκκινα υφάσματα μιμούμενα τις προτιμήσεις των ευγενών. Το 1522 κατά την αγροτική επανάσταση ένα από τα αιτήματα των επαναστατών ήταν να τους επιτραπεί η χρήση κόκκινων ενδυμάτων που τα φορούσαν μόνο οι ανώτερες τάξεις⁴. (Χαρακτηριστικά είναι τα πορτρέτα Γερμανών πριγκίπων του Κράναχ, στα οποία εικονίζονται ντυμένοι στα κόκκινα).

Φλάνδρα

Το 1545 απαγορεύτηκαν τα υφάσματα βελούδο, δαμάσκο, σατέν, σε οποιοδήποτε χρώμα, ακόμα τα μπροκάρ, τα χρυσά, τα ασημένια υφάσματα⁵.

Ιταλία

Το 1334 στη Βενετία απαγορεύτηκαν στις γυναίκες τα χρυσά ενδύματα. Επίσης απαγορεύτηκαν τα μεταξωτά, βελούδινα και χρυσά ρούχα στους

1. Oakes, ό. π., σ. 228-229. Για την ανάπτυξη του κοστούμιού στην Ιρλανδία βλ. Mairead Dunlevy, *Dress in Ireland*. London, 1989.

2. Oakes, ό. π., σ. 225.

3. Oakes, ό. π., σ. 225.

4. Laver, ό. π., σ. 86.

5. Oakes, ό. π., σ. 225.

άρρενες άνω των 10 χρόνων (εξαιρούνταν τα μέλη της οικογένειας του Δόγη)¹.

Το 1568 στο Arezzo απαγορεύτηκαν τα μεταξωτά υφάσματα στις αγρότισσες, με μόνη επιτρεπομένη τη χρήση τους για τα καλύμματα της κεφαλής και τα διακοσμητικά δίχτυα που περιέβαλλαν τις κομμώσεις. Είχαν ακόμη την ελευθερία να χρησιμοποιούν μεταξωτό, βελούδο, δαμάσκο, καθώς και όποιο άλλο ύφασμα επιθυμούσαν (και είχαν την οικονομική άνεση να αποκτήσουν), για να στολίζουν το μπούστο, τα μεσοφόρια και τα μανίκια των ενδυμάτων τους².

Ελβετία

(Οι νόμοι και διατάξεις που αναφέρονται αφορούν τις περιοχές της Βασιλείας, της Βέρνης και της Ζυρίχης).

Το 1637 απαγορεύτηκαν τα λινά ολλανδικά υφάσματα. Στα μέσα του ίδιου αιώνα δεν επιτρεπόταν στα μικρά παιδιά να φορούν ρούχα από μετάξι, σατέν, φέλπα ή καινούργιο κόκκινο ύφασμα³.

Το 1708 απαγορεύτηκαν το βελούδο, το μετάξι, το μπροκάρ και τα *lipen velvet*, για κάθε ενδυματολογικό σχήμα και οποιοδήποτε χρώμα· εξαιρούνταν τα μανικέτια και η εξωτερική επιφάνεια στις μπάσκες⁴.

Γαλλία

Το 18ο αιώνα οι νόμοι καθόρισαν τη χρήση υφασμάτων ακόμη και από μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης. Οι κόμητες π.χ. και οι βαρόνοι μπορούσαν να ντύνουν τις συζύγους τους με υφάσματα αξίας ως 18 σκούδων τον πήχυ, τα παιδιά τους ως 16 σκούδων, τους υπηρέτες τους ως 6-7 σκούδων. Όμως, όπως παρατηρεί η Yvonne Deslandres⁵, οι λογαριασμοί που ως σήμερα διασώθηκαν, αποδεικνύουν ότι οι κανόνες δεν εφαρμόστηκαν.

1. Philip Longworth, *The Rise and Fall of Venice*. London 1974, σ. 104.

2. Oakes, ό. π., σ. 226.

3. Oakes, ό. π., σ. 224. Την επίδραση των ελβετικών νόμων στα κοστούμια του αγροτικού κόσμου βλ. στην εργασία του John Martin Vincent, *Costume and Conduct in the Laws of Basel. Berne and Zürich, 1370 - 1800*. Baltimore 1935.

4. Oakes, ό. π., σ. 224.

5. Deslandres, ό. π., σ. 178.

2. Χρήση συγκεκριμένων ενδυμάτων και ενδυματολογικών εξαρτημάτων, μορφολογία, και, κυρίως, διακόσμηση.

Παράδειγματα

α. Εσώρουχα

Αγγλία

Το 1533 στην Αγγλία θεσπίστηκε νόμος που απαγόρευε σε όσους κατείχαν κατώτερο αξίωμα από εκείνο των ιπποτών, να φορούν εσωτερικά πτυχωτά υποκάμισα διακοσμημένα με μετάξι, ασήμι, χρυσό. Ο νόμος μαρτυρεί την αυξανόμενη σημασία του ενδύματος αυτού, που το χρησιμοποιούσαν, την εποχή αυτή, ως μοναδικό εσώρουχο, αφού του έγινε η τιμή να αποφασίσει γι' αυτό το αγγλικό Κοινοβούλιο¹.

β. Εξωτερικά ενδύματα

Αγγλία

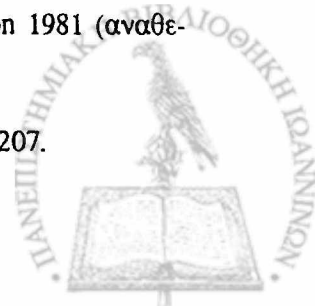
Οι πιο σκληροί ήσαν οι νόμοι, με τους οποίους οι Άγγλοι απαγόρευσαν (α) στους Ιρλανδούς να φορούν την τοπική τους φορεσιά, επενδύτες, περισκελίδες, κεφαλοκαλύμματα, επιβάλλοντας, τα ρούχα ιδιαίτερα των ανδρών και των αγοριών να ακολουθούν τους αγγλικούς τρόπους και (β) στους Σκωτσέζους να φορούν επίσης την τοπική τους φορεσιά (τα "tartan")², όπως ειπώθηκε προηγουμένως.

Αλλά και το μήκος των ενδυμάτων απασχόλησε την αγγλική νομοθεσία. Επί Εδουάρδου Δ' (1461-1470 και 1471-1483) κανείς κοινωνικά κατώτερος από τους ευγενείς (λόρδους, gentlemen, esquires κλπ.) δεν επιτρέπεται να φοράει κοντά ενδύματα, που άφηναν ακάλυπτους τους μηρούς και τις κνήμες, σύμφωνα με τάση της "μόδας" της εποχής (που δεν θεωρήθηκε διόλου άσεμνη και απωθητική από το γυναικείο πληθυσμό της αριστοκρατίας), αλλιώς θα πλήρωνε πρόστιμο, που ανερχόταν σε 20 σελίνια³.

1. C. Willet και Phillis Cunnington, *The History of Underclothes*. London 1981 (αναθεωρημένη έκδοση), σ. 31.

2. Webb, ό. π., σ. 261.

3. C. Willet Cunnington, *The Art of English Costume*. London 1948. σ. 207.

Ας αναφερθούν εξάλλου εδώ νόμοι που θεσπίστηκαν κατά το 15ο και 16ο αιώνα στην Αγγλία σχετικοί με τη χρήση γουναρικών ως διακοσμητικών στοιχείων των ενδυμάτων κατά κοινωνική κατηγορία (προκειμένου να διακρίνονται οι κοινωνικά υποδεέστεροι αλλά και να προστατευτούν τα εγχώρια δέρματα και γουναρικά).

Π.χ. μόνο η βασιλική οικογένεια είχε το προνόμιο να χρησιμοποιεί ερμίνα. Οι ευγενείς διακοσμούσαν ή επένδυαν τα ενδύματά τους με τύπους γούνας όπως το σαμούρι ή το vaig, που προέρχονταν από γκρι ή άσπρους σκίουρους της Σιβηρίας. Τα κατώτερα στρώματα ήσαν αναγκασμένα να περιορίζονται σε γούνες από κουνάβια, αλεπούδες, κάστορες, πρόβατα, κουνέλια, γάτες, κασίκες, λύκους. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί η Doreen Yarwood, επρόκειτο για μια πραγματική "κοινωνική κλίμακα της γούνας" («Fur social scale»)¹.

Ελβετία

Το 1370 ορίστηκε ότι τα γυναικεία φορέματα έπρεπε να είναι τόσο κλειστά στο λαιμό, ώστε να αποκαλύπτονται ολόγυρα στη βάση του μόλις 2 ίντσες από τους ώμους².

Το 1488 ορίστηκε ότι στα εξωτερικά ενδύματα ανδρών και αγοριών το μήκος έπρεπε να φτάνει ως τα γόνατα³.

Το 1628 απαγορεύτηκαν οι σχισματιές στα μανίκια των γυναικείων φορεμάτων και οι μεγαλόσχημοι πλισεδωτοί γιακάδες (tuffs) της ισπανικής μόδας στα κοστούμια των υπηρετών⁴.

Το 1708 τα κοστούμια των υπηρετών ορίστηκε να είναι όσο το δυνατό πιο μακριά. Άλλωστε αυτό το χρόνο γενικά απαγορεύτηκαν τα κοντά ενδύματα⁵.

Το 1744-1797 επανήλθαν διατάξεις που απαιτούσαν τους κλειστούς γιακάδες στα γυναικεία ενδύματα, ώστε να μην εκτίθενται διόλου οι ώμοι σε κοινή θέα⁶.

1. Yarwood, ό. π., σ. 186. Βλ. και Penelope Byrde, *The Male Image*. London 1979, σ. 49.

2. Oakes, ό. π., σ. 223.

3. Oakes, ό. π., σ. 223.

4. Oakes, ό. π., σ. 223.

5. Oakes, ό. π., σ. 224.

6. Oakes, ό. π., σ. 224.

Αλλά και η διακόσμηση των ενδυμάτων απασχόλησε την ελβετική νομοθεσία. Το 1370 απαγορεύτηκαν οι δαντέλες και τα κουμπιά. Το 1482 απαγορεύτηκε να φορούν ασημένια σιρίτια όσοι είχαν εισόδημα κάτω από 1000 guilders. Το 1637 απαγορεύτηκε στις γυναίκες να διακοσμούν τα φορέματά τους με περισσότερες από 3 ρίγες (σημειώθηκε έτσι μια πρόοδος σε σχέση με νόμο του 1628 που επέτρεπε μία μόνο ρίγα)¹.

Ιταλία

Ανάμεσα στους προνομιούχους που μπορούσαν να φέρουν κουμπιά στην αμφίεσή τους, συγκαταλέγονταν οι διδάκτορες όλων των πανεπιστημιακών σχολών².

Στη Βενετία το 1542 απαγορεύτηκε να έχουν οι μεταλλικές δαντέλες πάνω στα μεταξωτά ρούχα πάχος πάνω από 2 περίπου ίντσες (due dita), με επίσημο αιτιολογικό να προστατευτούν οι πολίτες από αυτοτραυματισμούς³. Το 18ο αι. δεν επιτρεπόταν στους νεαρούς ευγενείς να διακοσμούν τα ρούχα τους με δαντέλα έως την ηλικία των 25 χρόνων, οπότε γίνονταν επίσημα δεκτοί στο Συμβούλιο και φορούσαν για την περίπτωση αυτή την ειδική τήβεννο⁴.

Γαλλία

Διάταγμα του 1613 απαγόρευε τα χρυσά και ασημένια κεντήματα, ιδιαίτερα τη χρήση κάθε «*passement de Milan, ou façon de Milan*» με πρόστιμο 1000 λιρών για τους παραβάτες⁵.

Στη Γαλλία ωστόσο μάταια προσπαθούσαν τα απαγορευτικά διατάγματα να περιορίσουν τη χρήση της δαντέλας από το 16ο ήδη αιώνα. Η Αυλή έδινε το κακό παράδειγμα: Παράδειγμα κατάχρησης ήταν η εμφάνιση του ίδιου του βασιλιά Ερρίκου Γ' (1574-1589) το 1576 στη Σύνοδο του States of Blois με 4000 γυάρδες από καθαρή χρυσή δαντέλα, που διακοσμούσε την ενδυμασία του⁶.

Ο διάδοχός του Ερρίκος Δ' εισήγαγε πολλά και αλλεπάλληλα απα-

1. Oakes, ό. π., σ. 224.

2. Birbari, ό. π., σ. 78.

3. Mrs Bury Palliser, *History of Lace*. London 1976 (ανατύπωση της έκδοσης του 1902), σ. 48.

4. Palliser, ό. π., σ. 57.

5. Palliser, ό. π., σ. 64.

6. Palliser, ό. π., σ. 141.

γορευτικά διατάγματα, συνήθως όμως πάλι χωρίς το αναμενόμενο αποτέλεσμα¹.

γ. Κομμώσεις - Καλύμματα κεφαλής

Οι νόμοι που αφορούσαν ειδικά τις κομμώσεις εμφανίζονται σε μεμονωμένες περιπτώσεις.

Π.χ. στην *Ελβετία* το 1628 οι γυναίκες δεν μπορούσαν, σύμφωνα με το νόμο, να διευθετούν τα μαλλιά τους σε κομμώσεις υψηλές. Οι άνδρες απαγορευόταν να τα χτενίζουν με πλούσιες μπούκλες².

Το 1571 οι Άγγλοι απαγόρευαν στους Ιρλανδούς να έχουν μακριά μαλλιά και να τα χτενίζουν κατά τη ντόπια συνήθεια³.

Τα πλούσια βοστρυχωτά μαλλιά των ανδρών κατά το πρώτο ήμισυ του 17ου αι. καθώς και η περούκα που ακολούθησε χρονικά στο δεύτερο ήμισυ του ίδιου αιώνα, αποτέλεσαν σημείο αναφοράς νόμων, ιδίως στη *Γερμανία* και την *Ιταλία*, όπου η προτίμηση αυτών των κομμώσεων αντιμετωπίστηκε βίαια και σκληρά⁴.

Από την άλλη πλευρά τα καλύμματα της κεφαλής απασχολούν πολύ συχνά τις απαγορευτικές διατάξεις των περισσότερων χωρών.

Αγγλία

Το 15ο αιώνα ο νόμος απαγόρευε στις συζύγους και τις θυγατέρες εκείνων που η αξία των υπάρχοντων τους ήταν μικρότερη από 10 λίρες το χρόνο να διακοσμούν και να στηρίζουν τα κωνικά κεφαλοκαλύμματά τους (τα γνωστά κωνικά μεσαιωνικά *hennin*) με προμετωπίδια (*frontlets*), από ύφασμα βελούδο σε μαύρο χρώμα⁵.

Το 1483 απαγορεύτηκε στις γυναίκες των γεωργών να φορούν μαντίλια ακριβότερα των 20 διναρίων το *plight*. Το 1509 ορίστηκε ότι οι σκούφοι και άλλες καλύπτρες της κεφαλής των υπηρετριών και των αγροτισσών δεν έπρεπε να είναι κεντημένα με μετάξι, χρυσό, ασήμι⁶.

1. Palliser, ό. π., σ. 141

2. Oakes, ό. π., σ. 223.

3. Oakes, ό. π., σ. 229.

4. Boehn, ό. π., σ. 180.

5. Georgina de Courtais, ό. π., σ. 34.

6. Oakes, ό. π., σ. 227-228.

Ελβετία

Το 1628 ορίστηκε ότι το κόστος της κουκούλας των επενδυτών έπρεπε να φθάνει ως 2 gulden, όπου συμπεριλαμβανόταν και η αξία της φόδρας στην εσωτερική επένδυση, της γούνας, καθώς και το κόστος της κατασκευής. Όσο για τα καπέλα, έπρεπε να γίνονται από απλή τσόχα και να μην έχουν δικοσμητικά σιρίτια. Οι νεαρές κοπέλες μπορούσαν να φορούν τσόχινα καπέλα με ελάχιστο κέντημα, απλές κορδέλες και άλλα διακοσμητικά. Μπορούσαν ακόμη στους γάμους τους να προσθέτουν διακοσμητικά στεφάνια¹.

Το 1637 ορίστηκε ότι οι υπηρέτριες έπρεπε να φορούν όλη την ημέρα το tuchli, το εθνικό κεφαλοκάλυμμα, ενώ τις Κυριακές τους επιτρεπόταν να προσθέτουν και πέπλο. Οι σκούφοι των κοριτσιών δεν έπρεπε να είναι πλατύτεροι από 3 ίντσες, αλλά η διακόσμηση επιτρεπόταν².

Στα μέσα του 17ου αι. απαγορεύτηκαν τα κεφαλοκαλύμματα Bernoise (Bernoise coifs)³.

Το 1708 οι κουκούλες απασχόλησαν και πάλι τη νομοθεσία. Ορίστηκε ότι έπρεπε να κατασκευάζονται από εγχώριο απλό πανί⁴.

Το 1744-1797 απαγορεύτηκε να είναι φαρδιά περισσότερο από 1 ίντσα η χρυσή ή ασημένια ελβετική δαντέλα⁵.

Ολλανδία

Στις αρχές του 19ου αι. (1809), -εποχή κατά την οποία οι νόμοι είχαν εντελώς ατονήσει ή είχαν παύσει να ισχύουν στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες-, όταν η χώρα ήταν υπό το Λουδοβίκο Βοναπάρτη, αδελφό του Μ. Ναπολέοντα, απαγορεύτηκε στις γυναίκες της επαρχίας Zeeland να φορούν περισσότερα από ένα oopijzerplaat (επίπεδο χρυσό κόσμημα, που προσαρμοζόταν στις πλευρές του κεφαλιού για να συγκρατεί την coif). Οι παντρεμένες έπρεπε να φορούν το κόσμημα στην αριστερή πλευρά, οι ανύπαντρες στη δεξιά. Μόνον οι γυναίκες που θήλαζαν τα παιδιά τους μπορούσαν να φορούν δύο τέτοια κοσμήματα. Ορίστηκε τότε ακόμη, η μητέρα που είχε θηλάσει τα πιο πολλά παιδιά να παρουσιάζεται την 1η Ιουνίου σε ειδική τελετή από το πιο ηλικιωμένο μέλος του αγροτικού

1. Oakes, ό. π., σ. 224.

2. Oakes, ό. π., σ. 224.

3. Oakes, ό. π., σ. 224

4. Oakes, ό. π., σ. 224.

5. Oakes, ό. π., σ. 224.

συμβουλίου, φορώντας δύο τέτοια χρυσά κοσμήματα. Στην τελετή παρευρίσκονταν καλεσμένοι οι χωρικοί και ιδιαίτερα οι νέες γυναίκες. Στη συνέχεια οι νέοι άνδρες τελούσαν αθλητικούς αγώνες¹.

δ. Κάλτσες - Υποδήματα

Απαγορευτικές διατάξεις για τις κάλτσες (από τα τελευταία ενδύματα που επινόησε ο άνθρωπος) σπανίζουν. Σχετικές περιπτώσεις ωστόσο συναντούμε στην Αγγλία:

Το 1483 απαγορεύτηκε στους άνδρες να φορούν μακριές κάλτσες ακριβότερες από 18 δινάρια το ζευγάρι. Ανυπακοή στη διάταξη σήμαινε την επιβολή προστίμου 40 διναρίων. Το 1509 απαγορεύτηκαν οι υφασμάτινες μακριές κάλτσες στους γεωργούς, τους υπηρέτες, όσους είχαν εισόδημα κάτω από 40 σολδία το χρόνο². Το 1555 επί Μαρίας Τυδώρ (1553-1558) σχετικοί νόμοι περιόριζαν το κόστος για τις κάλτσες των υπηρετών, των μικροεμπόρων, των συζύγων τους και των παιδιών τους³.

Ιταλία

Στην πόλη Lucca στα τέλη της δεκαετίας του 1330 (αλλά και αργότερα) απαγορεύτηκε να κατασκευάζονται κάλτσες για τις κοπέλες και τις γυναίκες άνω των 7 χρόνων⁴.

Ελβετία

Το 14ο αι. απαγορεύτηκαν οι ριγωτές κάλτσες και οι κάλτσες σε διαφορετικά χρώματα⁵.

Τα υποδήματα αποτέλεσαν αντικείμενο απαγορευτικών διατάξεων σε εποχές που η υπερβολή στα σχήματα και τη διακόσμησή τους ήταν κατεξοχήν διακριτικό σημείο της ενδυμασίας των ευγενών.

1. Oakes, ό. π., σ. 226.

2. Oakes, ό. π., σ. 227.

3. Elizabeth Ewing, *Dress and Undress. A History of Women's Underwear*. London 1986, σ. 32.

4. Stella Mary Newton, *Fashion of the Age of the Black Prince. A study of the years 1340-1365*. Woodbridge. Suffolk 1980. σ. 131.

5. Oakes, ό. π., σ. 223.

Αγγλία

Επί Εδουάρδου Γ' (1327-1377) το μήκος των μακρουμύτικων μεσαιωνικών *roulaines* (ή *Crakowes*) καθορίστηκε με νόμο ανάλογα με την κοινωνική προέλευση των χρηστών τους. Για τα μέλη της βασιλικής οικογένειας δεν υπήρχαν περιορισμοί: τα *roulaines* των ευγενών μπορούσαν να είναι ως 24 ίντσες μακρύτερα από τις φυσικές διαστάσεις του πέλματός τους, των *gentlemen* ως 12 ίντσες, των κοινών θνητών που δεν είχαν τίτλους ευγενείας ως 6 ίντσες¹. Φαίνεται όμως ότι ο νόμος αυτός έμεινε χωρίς αποτέλεσμα, γιατί στη συνέχεια τα υποδήματα γνώρισαν υπερβολικά μήκη, όπως τουλάχιστον υποστήριξε ο Laver². Αντίθετη είναι η άποψη των Francis Grew και Margrete Neergaard, τουλάχιστον όσον αφορά στα υποδήματα του πληθυσμού του Λονδίνου μετά τις ανασκαφές που έγιναν εκεί³.

Ανεπιτυχείς ακόμη κρίνονται οι νόμοι που αφορούσαν τα υποδήματα, κυρίως το χρωματισμό τους, κατά την Ελισαβετιανή εποχή το 16ο αιώνα⁴.

Γαλλία

Ο Κάρολος Ε' (1364-1380) απαγόρευσε επίσης τα *roulaines*, στα οποία είχε ήδη αντιταχθεί και η Εκκλησία, με τη δικαιολογία ότι δυσχέραιναν ή και έκαναν αδύνατη την προσπάθεια των πιστών να γονατίσουν κατά την προσευχή⁵.

Ελβετία

Οι νόμοι εδώ περιέλαβαν και τη διακόσμηση των υποδημάτων. Π.χ. το 1488 απαγορεύτηκαν οι πόρπες και οι διάφορες αγκράφες στα υποδήματα των γυναικών. Επίσης το 1628, όταν η μόδα των ευγενών προσηλώθηκε στα υψηλοτάκουνα υποδήματα, συχνά μεταξένια, τα υποδήματα

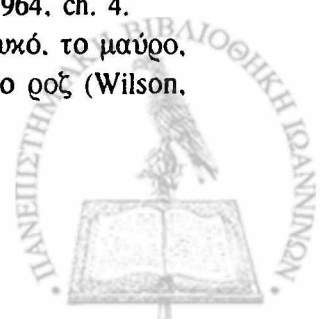
1. Pearl Binder, *Muffs and Morals*. London 1953, σ. 155. Βλ. επίσης Audrey Barfoot, *Everyday Costume in Britain from the Earliest Times to 1900*. London 1972, σ. 20 και Eunice Wilson, *A History of Shoe Fashions*. London 1969, σ. 71.

2. Laver, ό. π., σ. 72.

3. Francis Grew και Margrete Neergaard, *Shoes and Pattens. Medieval Finds of Excavations in London*: 2. 1988. Πρβλ. και Elizabeth Ewing, *Dress and Undress*, σ. 194, όπου και αναφορά στον J. Thornton (editor), *Textbook of Footwear Manufacture*. Manchester 1964, ch. 4.

4. Ως τα πιο αγαπητά χρώματα στην υπόδηση αναφέρονται τότε το λευκό, το μαύρο, το κόκκινο, το πράσινο, το μπλε, το κίτρινο, το χρώμα του κρόκου και το ροζ (Wilson, ό. π., σ. 115).

5. Davenport, ό. π., σ. 190.

του λαού έπρεπε να κατασκευάζονται από απλό δέρμα, χωρίς τακούνια¹.

Εξάλλου διάταξη του 1708 επέβαλλε υποδήματα μαύρα και γυαλισμένα².

ε. Κοσμήματα

Τα κοσμήματα ήσαν από τα πρώτα είδη που οι νόμοι συμπεριέλαβαν στις διατάξεις τους, γιατί τα θεωρούσαν προνόμιο των μελών των βασιλικών οικογενειών, των ευγενών, και ακόμη των κληρικών, οι οποίοι εξαιρούνταν από τις απαγορεύσεις³ (Αναφέρεται π.χ. ότι ο Εδουάρδος Β΄ της Αγγλίας (1307-1327) είχε το 1324 δέκα στέμματα και ότι η ερωμένη του Εδουάρδου Γ΄ (1327-1377) αριθμούσε στη συλλογή της 20.000 μαργαριταρένιες πέτρες)⁴.

Αγγλία

Το 1363 ο Εδουάρδος ο Γ΄ απαγόρευσε με σχετικό νόμο τη χρήση οποιουδήποτε διακοσμητικού αντικειμένου που περιείχε χρυσό, ασήμι ή πολύτιμες πέτρες. Μάλιστα, στην προκειμένη περίπτωση, κοσμήματα από πολύτιμα υλικά απαγορεύτηκαν ακόμη και στους ιππότες, ενώ, αντίθετα, επιτρέπονταν στους εμπόρους που διέθεταν κεφάλαιο άνω των 500 λιρών και στους ιδιοκτήτες γης (squires), η οποία μπορούσε να νοικιαστεί για περισσότερα από 200 δυνάτα το χρόνο⁵.

Ισπανία

Την ίδια εποχή οι νόμοι εκεί ήσαν πιο αυστηροί. Μόνον οι βασιλείς και οι πριγκίπισσες μπορούσαν να φορούν χρυσά και ασημένια κοσμήματα στολισμένα με πολύτιμες πέτρες⁶. Στην Καστίλλη το 1348 ο Αλφόνσο ΙΑ΄ απαγόρευσε σε άνδρες και γυναίκες να έχουν στα ρούχα τους κουμπιά από χρυσό, ασήμι ή σμάλτο⁷.

1. Oakes, ό. π., σ. 223 και 224.

2. Oakes, ό. π., σ. 224.

3. J. Anderson Black, *A History of Jewels*. London 1974, σ. 133.

4. Anderson, ό. π., σ. 134.

5. Anderson, ό. π., σ. 134.

6. Anderson, ό. π., σ. 134.

7. Stella Mary Newton, ό. π., σ. 131.

Γαλλία

Ήδη από το 13ο αι. οι νόμοι απαγόρευαν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα τις πολύτιμες πέτρες, τα μαργαριτάρια, τις χρυσές ή ασημένιες ζώνες, και ακόμη τα χρυσά, ασημένια και μεταλλικά κουμπιά (επιτρέπονταν μόνο τα υφασμάτινα)¹. Έγιναν έτσι τα κοσμήματα προνόμιο των ευγενών². Επίσης ανάμεσα στα χρόνια 1331 και 1355 αναφέρεται ότι απαγορεύτηκε η συνήθεια να προσαρμόζουν έγχρωμες λεπτές μεταλλικές πλάκες στην πίσω επιφάνεια των πολύτιμων πετραδιών, που τόνιζαν το χρωματισμό τους³.

Βενετία

Το 1334 απαγορεύτηκαν τα κοσμήματα στους άρρενες άνω των 10 χρόνων με εξαίρεση τα διακοσμητικά κουμπιά και άλλα συνδετικά (fastenings) στα ρούχα⁴.

Γενικά στην Ιταλία οι ρυθμιστικές διατάξεις αφορούσαν στην αξία και στον αριθμό των κοσμημάτων που κάθε φορά μπορούσαν να χρησιμοποιούνται. Στη Βενετία ειδικότερα κατά το 15ο αιώνα δεν επιτρεπόταν ακόμη και στα μέλη της αριστοκρατίας να φορούν κοσμήματα πάνω από μια ορισμένη αξία εκτός από ειδικές περιπτώσεις κατά τις οποίες η χρήση τους αποσκοπούσε σε διεθνή προβολή⁵.

Ανάλογες διατάξεις και νόμοι περιόριζαν ή απαγόρευαν τα κοσμήματα στα κατώτερα στρώματα των ευρωπαϊκών χωρών, ιδιαίτερα μετά τις Ανακαλύψεις των νέων χωρών, που σήμαναν αύξηση της ποσότητας των πολύτιμων λίθων και μετάλλων. Η αύξηση αυτή, συνδυασμένη με τους απαγορευτικούς νόμους, εξασφάλιζε προνομιακά περισσότερα και πολυτιμότερα κοσμήματα για τους βασιλικούς οίκους και τους ευγενείς.

Παραδείγματα:

Στο Arezzo της Ιταλίας το 1568 οι αγρότισσες επιτρεπόταν να φορούν κολλιέ που η αξία του δεν θα ξεπερνούσε τα 3 σκούδα. Μπορούσαν ακόμη να φορούν δυο χρυσά δαχτυλίδια της ίδιας όμως αξίας⁶.

1. Oakes, ό. π., σ. 226.

2. Anderson, ό. π., σ. 128.

3. Anderson, ό. π., σ. 133.

4. Philip Longworth, ό. π., σ. 104.

5. Birbari, σ. 7 (The Importance of Dress in 15th-century Italy).

6. Oakes, ό. π., σ. 226. Σχετικές είναι επίσης οι απαγορεύσεις για τη χρήση κοσμημάτων

Στην *Ιρλανδία* το γενικό πνεύμα των απαγορεύσεων, που επέβαλαν οι Άγγλοι και που αποσκοπούσε στον πλήρη αφανισμό της τοπικής φορεσιάς, περιέλαβε το 1539 και το Usker ή Usgar, κόσμημα χαρακτηριστικό της γυναικείας φορεσιάς¹.

Το 1628 στην *Ελβετία* απαγορεύτηκε στους υπηρέτες να φορούν κοράλια και ακόμη κοσμήματα που αποτελούσαν απομιμήσεις των χρυσών και ασημένιων. Το 1637 απαγορεύτηκε ειδικά το ασήμι μασίφ, επιτράπηκε όμως το καθαρό χρυσάφι για τα δαχτυλίδια του γάμου².

Η ιδιάζουσα αντιμετώπιση του θέματος "κόσμημα" είχε ως αποτέλεσμα ήδη από τα χρόνια του γοθτικού Μεσαίωνα και εξής την ανάδειξη της δημιουργικής τέχνης των κοσμηματοποιών. Σιγά σιγά έπαυσαν να είναι ανώνυμοι τεχνίτες ανάμεσα στο πλήθος των χειρωνακτών. Οι συντεχνίες τους ισχυροποιήθηκαν, έλαβαν επίσημη αναγνώριση και συντάχθηκαν κανονισμοί που προστάτευαν τα μέλη τους³.

Από την άλλη πλευρά οι απαγορευτικοί νόμοι, που εξακολουθούσαν να αφορούν στη χρήση διαμαντιών και πολύτιμων μετάλλων στη *Γαλλία* και την *Ελβετία* το 18ο αιώνα, ενθάρρυναν την κατασκευή και εξάπλωση του εμπορίου κοσμημάτων από φτηνά υλικά, όπως το ατσάλι⁴.

στ. Άλλα εξαρτήματα

Οι απαγορευτικές διατάξεις αφορούσαν συχνά και επιμέρους ενδυματολογικά εξαρτήματα, τα οποία θεωρήθηκαν προνόμια μόνο των κοινωνικά επιφανών.

Π.χ. στη *Γερμανία* το 1200 απαγορεύτηκαν τα γάντια⁵.

που αφορούν την ιταλική πόλη Lucca. Βλ. Mary Stella Newton, ό.π., σ. 131.

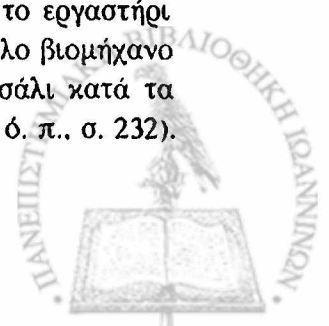
1. Oakes, ό. π., σ. 229.

2. Oakes, ό. π., σ. 223 και 224.

3. Anderson, ό. π., σ. 130. Για το θεσμό των συντεχνιών στον ελλαδικό χώρο βλ. και Γιώργου Π. Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννινα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*. Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1982, όπου και βιβλιογραφία.

4. Αναφέρεται ως αξιοσημείωτη η ενασχόληση με τα είδη αυτά του γνωστού μεγαλοβιομήχανου από την Αγγλία Matthew Boulton, ο οποίος το 1775 μετέφερε το εργαστήρι του από το Λονδίνο στο Μπίρμιγγαμ και συνεργάστηκε με τον επίσης μεγάλο βιομήχανο της εποχής Josiah Wedgwood στην κατασκευή φτηνών κοσμημάτων από ατσάλι κατά τα κλασσικά πρότυπα, ως μέρος της βιομηχανικής παραγωγής τους (Anderson, ό. π., σ. 232).

5. Oakes, ό. π., σ. 225.

Στην *Ελβετία* το 1628 απαγορεύτηκε στους χωρικούς να φορούν πλουμιστά ζωνάρια και θήκες για μαχαίρια πάνω σ' αυτά, ενώ στους υπηρέτες απαγορεύτηκε να κρατούν χρυσά ή ασημένια μαχαίρια¹.

ξ. Ειδικές κατηγορίες ενδυμάτων

Αξίζει να προσέξει κανείς ιδιαίτερα στα απαγορευτικά και ρυθμιστικά διατάγματα και τους νόμους όλων των εποχών τη συχνή αναφορά **στην ένδυση των υπηρετών** (ανδρών και γυναικών), του προσωπικού που προσέφερε τις υπηρεσίες του στους κοινωνικά και οικονομικά προνομιούχους (αναφέρθηκαν ήδη παραδείγματα από την Ελβετία και τη Γαλλία).

Ενδεικτικές είναι ακόμη περιπτώσεις που συναντούμε στην *Αγγλία*:

Το 1363 απαγορεύτηκε κάθε χρυσή, ασημένια ή κεντητή διακόσμηση στα ρούχα όχι μόνο των ανδρών υπηρετών, αλλά και των συζύγων τους και των παιδιών τους. Άλλος νόμος, του 1481, απαγόρευσε στις γυναίκες υπηρέτριες να φορούν γούνες και συγκεκριμένα ερμίνα και "letis", λευκή γούνα που έμοιαζε με την ερμίνα, ίσως γούνα από λευκή snow weasel (νυφίτσα ή κουνάβι)². Επίσης η βασίλισσα Ελισάβετ απαγόρευσε τη χρήση βελούδου και σατέν στα ενδύματα των υπηρετριών. Εξαίρεσε τις ακολούθους που είχαν οι κοντέσες, υποκοντέσες και άλλες κυρίες του ίδιου ή και υψηλότερου βαθμού³.

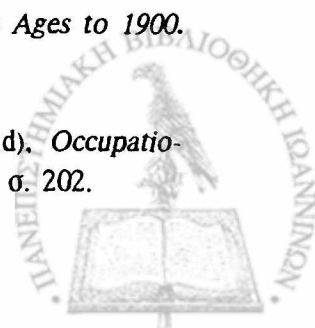
Το 17ο αιώνα, στην Αγγλία επίσης, επί Ιακώβου Α' (1603-1625), το Common Council στο Λονδίνο αποφάσισε να μη χρησιμοποιούν οι υπηρέτριες λεπτά λινά υφάσματα (μπατίστα), Kambrick, tiffany (αραχνοῦφαντο μεταξωτό, μουσελίνα), βελούδο και λινό για τις φορεσιές τους. Ακόμη όρισε για την κατασκευή του εσωτερικού κρινολίνου (farthingale), του μπούστου αλλά και των μανικιών να μη χρησιμοποιούν μπαλένες ή άλλο σκληρό ειδικό υλικό, -που θα σχηματοποιούσε ή θα έδινε το απαιτούμενο κατά το συρμό εύρος στη σιλουέτα,- εκτός από χοντρό βαμβακερό ύφασμα (φορτέτσα) ή λινάτσα (καραβόπανο). Ακόμη οι πλισεδωτοί γιακάδες της εποχής, τα "tuffs", δεν έπρεπε να είναι πλατύτεροι από 4 γυάρδες πριν πλισαριστούν και "σουφρώσουν" γύρω στο λαιμό⁴.

1. Oakes, ό. π., σ. 223.

2. Phillis Cunnington. *Costume of Household Servants. From the Middle Ages to 1900*. London 1974, σ. 63.

3. Cunnington, ό. π., σ. 63.

4. Phillis Cunnington και Catherine Lucas (With Chapters by Alan Mansfield), *Occupational Costume in England. From the Eleventh Century to 1914*. London 1967, σ. 202.

Όμως, όταν το 1597 ο νόμος απαγόρευσε τα μεταξωτά ενδύματα στους εργάτες, οι υπηρέτες των ευγενών και των διακεκριμένων γενικά προσώπων, εξαιρέθηκαν. Σε ώρα εργασίας μπορούσαν να φορούν τα ενδύματα που οι κύριοί τους όριζαν, ή και πρόσφεραν, με τα διάφορα εμβλήματα¹, διακριτικά ή άλλα στολίδια πάνω σ' αυτά από βελούδο ή μετάξι².

Οι νόμοι, που αφορούσαν αυτή τη συγκεκριμένη επαγγελματική κατηγορία, προσέκρουαν συχνά (α) στην επιθυμία των κυρίων, οι οποίοι επιδίωκαν να επιδεικνύουν τον πλούτο τους και την κοινωνική τους επιφάνεια και μέσω μιας πολυτελούς ενδυμασίας του υπηρετικού προσωπικού και των ακολούθων τους, και (β) στην επιθυμία των ίδιων των υπηρετών να ντύνονται σύμφωνα με το συρμό για να διαφοροποιούνται έτσι προβάλλοντας ανωτερότητα έναντι των υπολοίπων, στο βάθος βέβαια ίσων τους στην κοινωνική κλίμακα. Έτσι η απόπειρα εφαρμογής αυτών των νόμων κρίνεται μάλλον ως ανεπιτυχής από την αρχή της³.

Γενικά άλλωστε τα επαγγελματικά ενδύματα απασχόλησαν τις απαγορευτικές διατάξεις.

Π.χ. επί Ελισάβετ Α' στην Αγγλία (1558-1603) ένα διάταγμα όριζε το μήκος των ενδυμάτων των εργαζομένων. Με την εξαίρεση των ανδρών άνω των 60 ετών ορίστηκε τότε ότι τα ενδύματα των εργαζομένων έπρεπε να φθάνουν ως το γαστροκνήμιο. Έτσι τα κοντά ρούχα ταυτίστηκαν με τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και όχι μόνο για λόγους οικονομίας⁴. Το 1582 εξάλλου το Αγγλικό Κοινοβούλιο διέταξε να μη τολμά κανένας μαθητευόμενος τεχνίτης να φορέσει ρούχα άλλα εκτός από αυτά που του έδινε το αφεντικό του και, ακόμα, να έχουν κάλτσες λευκές, μπλε ή κόκκινες. Το ύφασμα που θα χρησίμευε για τον πλισεδωτό τους γιακά έπρεπε να έχει μήκος ως μιάμιση γυάρδα⁵.

Αλλά και το 1611, πάλι με απόφαση του Κοινοβουλίου, ο μαθητευόμενος δεν είχε το δικαίωμα να φορά κεφαλοκάλυμμα ακριβότερο των 5 σολδίων ούτε υποδήματα ισπανικά. Έπρεπε επίσης να έχει κομμένα κο-

1. Βλ. Gareth Morgan, "Τα εμβλήματα του 'Ερωτόκριτου'" (Μετάφραση Ν. Μ. Παναγιωτάκη). Ανάτυπο από τα *Κρητικά Χρονικά*, 23(1971), τεύχ. 1, σ. 9-51, όπου και πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα .

2. Cunnington, ό. π., σ. 23.

3. Cunnington - Lucas, ό. π., σ. 156 και 162.

4. Ό. π., σ. 380.

5. Ό. π., σ. 380.

ντά τα μαλλιά του και χτενισμένα απλά χωρίς μπούκλες¹.

‘Άλλη μια κατηγορία ενδυμάτων που απασχόλησαν τους Ευρωπαίους ήσαν τα ενδύματα του πένθους.

Όσοι πενούσαν, οι χήρες κυρίως, αποτέλεσαν πάντοτε κοινωνική ομάδα διακρινόμενη από τους άλλους ορατά, με συγκεκριμένα ενδυματολογικά στοιχεία, που εξυπηρετούσαν με την ιδιαιτερότητά τους και άλλους σκοπούς πέραν από την επισήμανση του πένθους: επιδείκνυαν όχι μόνον ευσέβεια και τη στέρηση του νεκρού, αλλά και οικονομικό πλούτο και γενικά την κοινωνική θέση της οικογένειας που πενούσε. Και καθώς η βασιλική εθιμοτυπία των Αυλών της Δυτ. Ευρώπης περνούσε αργά ως πρότυπο μίμησης στο σύνολο του πληθυσμού², οι χήρες κυρίως αναδείχτηκαν σε μια “τέλεια βιτρίνα εντυπωσιακής επίδειξης της κοινωνικής συμπεριφοράς”³.

Οι νόμοι που καθόρισαν τα πένθιμα ενδύματα αναφέρονταν στα υλικά της κατασκευής τους, στο χρώμα, στο σχήμα, στα εξαρτήματά τους. Έγιναν έτσι τα ρούχα αυτά ένα αξιοπρόσεκτο κοινωνικό σύμβολο. Κάθε επιδίωξη από την πλευρά εκείνων, στους οποίους απευθύνονταν απαγορευτικά, να τους αποφύγουν και να σφετερισθούν τα προνόμια των προνομιούχων τάξεων, επέσυρε την επιβολή αυστηρών χρηματικών ποινών.

Η ανερχόμενη εμπορική τάξη της Ευρώπης των τελευταίων χρόνων του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης υπήρξε η πρώτη που αντιμετώπισε τις απαγορευτικές διατάξεις, γιατί αυτή, σε κάθε ενδυματολογικό επίπεδο, απειλούσε με προσέγγιση και ταύτιση την αριστοκρατία, για να βελτιώσει και να εξωραΐσει την κοινωνική της εικόνα.

Στα τέλη του 15ου αιώνα αναφέρεται ότι στην Αγγλία με νόμο περιορίστηκε η ποσότητα του υφάσματος για την κατασκευή πένθιμων ενδυμασιών στις 16 γιάρδες για τους δούκες, 14 για τους κόμητες, 12 για

1. Ό. π., σ. 380.

2. Πρβλ. και τις απόψεις της Ευρυδίκης Αντζουλάτου-Ρετσίλα, *Τα στέφανα του γάμου στην νεώτερη Ελλάδα*. Αθήνα 1980, σ. 100-108, όπου επισημαίνεται ότι στα λαϊκά στρώματα το ζεύγος των νεονύμφων θεωρείται ότι περιβάλλεται με ηγεμονική εξουσία. Έτσι κατά τη στέψη ακολουθείται τελετουργικό τυπικό με στοιχεία που χαρακτηρίζουν βασιλική στέψη.

3. Lou Taylor, *Mourning Dress. A Costume and Social History*. London 1983, σ. 85-86 (Κεφ. 3: The Origins of Fashionable Mourning Dress up to 1600).

τους υποκόμητες και 8 για τους βαρώνους, ενώ για τους κοινωνικά κατώτερους ορίστηκε να κατασκευάζουν τα ρούχα τους με ύφασμα μήκους λιγότερο από 2 γιάρδες¹.

Επίσης στην Αγγλία, κατά την περίοδο 1495-1510, λεπτομερέστατα διατάγματα υποστήριξε η Margaret Beaufort, μητέρα του Ερρίκου Ζ' (1485-1509), για τα ενδύματα των γυναικών που ήσαν σε χηρεία. Όρισε π.χ. συγκεκριμένους τύπους ενδυμάτων (μαύρο μανδύα, επενδύτη με κουκούλα, ουρές) για τις χήρες που ανήκαν σε τάξη ανώτερη εκείνης των ιπποτών. Μάλιστα η μπροστινή ουρά των ρούχων έπρεπε να στερεώνεται στη ζώνη ή να κρατιέται στον αριστερό βραχίονα, για να διευκολύνει το βάδισμα, αλλά και την ιππασία. Όσες κατείχαν υψηλότερη κοινωνική βαθμίδα είχαν ακόμη πιο μακριές ουρές, τις οποίες μάλιστα κρατούσαν ειδικοί συνοδοί. Επρόκειτο για κατεξοχήν δυσβάσταχτα ενδύματα, που εξαφάνιζαν το ανθρώπινο σώμα και δυσχέραιναν την κίνηση. Ειδικά οι κουκούλες ήταν κομμένες με μακριά επινώτια (tippets), που αποτελούσαν επιβίωση των *liveries* του 14ου και 15ου αιώνα. Η βασίλισσα και η μητέρα του βασιλιά μπορούσαν να φορούν επινώτια φαρδιά και μακριά έως πάνω στην ουρά του ρούχου. Τα επινώτια κόντιναν ανάλογα με τους βαθμούς στην κοινωνική κλίμακα, ενώ, αντίθετα, οι γυναίκες του λαού και οι υπηρέτριες δεν επιτρεπόταν να τα φορούν όλα αυτά².

Παρόμοιες απαγορευτικές ή ρυθμιστικές διατάξεις επαναλήφθηκαν αρκετές φορές στην Αγγλία του 16ου αι., με λεπτομέρειες στη διατύπωση των περιορισμών για τα πένθιμα ρούχα των ανδρών και των γυναικών³.

Το 17ο και 18ο αι. στην ίδια χώρα η συνήθεια των πένθιμων ρούχων πέρασε και στα κατώτερα στρώματα της αριστοκρατίας και στις μεσαίες τάξεις, μολονότι το Court of Heralds συνέχισε να οδηγεί στα δικαστήρια τους παραβάτες των ρυθμιστικών κανονισμών⁴. Η ανερχόμενη αστική τάξη ήταν όμως αποφασισμένη να συναγωνιστεί κοινωνικά τους ευγενείς και η τιμωρία για την αλαζονεία τους δεν αποτελούσε κώλυμα, ούτε τους συγκρατούσε από την επανάληψη της ίδιας ενδυματολογικής παρανομίας. Έτσι το 18ο αι. φαίνεται ότι τα μεσαία κοινωνικά στρώματα φορούσαν οριστικά πλέον πένθιμα ρούχα κατά τον τρόπο των ευγενών⁵.

1. Pearl Binder, *Muffs and Morals*, London 1953, σ. 162.

2. Taylor, ό. π., σ. 119.

3. Taylor, ό. π., σ. 80.

4. Taylor, ό. π., σ. 80.

5. Taylor, ό. π., σ. 119.

Κάτω Χώρες

Αντίθετα στις Κάτω Χώρες η ενδυματολογική “πάλη των τάξεων” και σ’ αυτό το ειδικό θέμα κράτησε ως τα τέλη του 18ου αιώνα. Στις 14 Δεκεμβρίου του 1616 το Court of Heralds απαγόρευσε με διάταγμα στους κοινούς θνητούς να χρησιμοποιούν προνόμια των ευγενών (συμπεριλαμβανομένων και των ενδυμάτων) στις ιδιωτικές ταφές¹. Το 1668 ο Jean Helmen, βαρόνος του Willebroeck, και η σύζυγός του τιμωρήθηκαν, με την καταβολή προστίμου 240 φλορινιών, γιατί στην ταφή θείου τους φόρεσαν πάνω από τα πένθιμα ρούχα τους και μακριές ουρές, προνόμιο που δεν προσιδίαζε στην κοινωνική βαθμίδα, όπου ανήκαν².

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην περίπτωση του καθορισμού των ενδυμάτων του πένθους τα στρώματα της αριστοκρατίας συναγωνίζονταν μεταξύ τους κατά βαθμίδες, παραβαίνοντας τις σχετικές διατάξεις, ώστε δύσκολα να πατάσσονται οι παραβάσεις υψηλά ιστάμενων οικογενειών³.

Συνοψίζοντας μπορούμε να αναφέρουμε τα γενικά χαρακτηριστικά των νόμων και των διατάξεων:

1. Απευθύνονταν σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, με εξαίρεση τα μέλη των βασιλικών οικογενειών και, συνήθως και τους ευγενείς.
2. Αφορούσαν την ανδρική και γυναικεία ένδυση (και, σε ορισμένες περιπτώσεις, και την παιδική), στη γιορτινή της έκφραση, στην καθημερινή της εργασίας, στην επαγγελματική, την πένθιμη και, ακόμη, και αυτή τη νεκρική.
3. Ποίκιλλαν από χώρα σε χώρα, αλλά κι από περιοχή σε περιοχή, ανάλογα με τις κρατούσες αντιλήψεις των εκάστοτε νομοθετών και τα κοινωνικά-οικονομικά δεδομένα.
4. Επικαλούνταν κυρίως το σεβασμό προς την κοινωνική ιεραρχία, την προστασία των εγχώριων προϊόντων και την περιφρούρηση της ηθικής.
5. Τα θέματα που τους απασχολούσαν είχαν άμεση σχέση με την ενδυματολογική συμπεριφορά στις βασιλικές αυλές, όπου διαμορφωνόταν η σύγχρονη «μόδα». Δεν απαγόρευαν στους υποδεέστερους της κοινωνικής κλίμακας το βασικό ύφος των ενδυμάτων, αλλά οποιαδήποτε πολυτέλεια, σπατάλη και υπερβολή στην κατασκευή και διακόσμησή τους (ακόμη κι

1. Taylor, ό. π., σ. 80.

2. Taylor, ό. π., σ. 80.

3. Taylor, ό. π., σ. 119.

αν επρόκειτο για μια σχισιματιά στα μανίκια ή για τη χρήση πολυάριθμων κουμπιών), ουσιαστικά τα συγκεκριμένα κάθε εποχή ενδυματολογικά σημεία και σύμβολα που χρησιμοποιούσαν οι ευγενείς για να διαφοροποιούνται και να αντιδιαστέλλονται από το πλήθος.

6. Παρά τις προβλεπόμενες αυστηρές χρηματικές ποινές τα θιγόμενα κοινωνικά στρώματα, κυρίως των πόλεων, αλλά και οι αγρότες, συχνά δεν συμμορφώνονταν προς τις διατάξεις, όπως φαίνεται από τη συχνότητα που θεσπίζονταν οι σχετικοί νόμοι (Είδαμε π.χ. ότι στη Γερμανία, κατά την Επανάσταση των Αγροτών το 1522, η ανθρώπινη φιλοδοξία και ματαιοδοξία εισέδυσε και στα αιτήματα των στασιαστών, οι οποίοι ζήτησαν -μεταξύ των άλλων- να τους επιτραπούν τα κόκκινα ρούχα, όπως τα φορούσαν οι ανώτερες τάξεις. Στην ίδια χώρα, στις αρχές και τα μέσα του 16ου αι., οι μεσαίες τάξεις τολμούσαν να μιμούνται τη χρήση του απαγορευμένου χρώματος)¹.

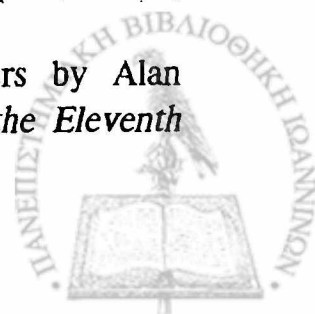
7. Μετά τη Γαλλική Επανάσταση οι νόμοι και οι απαγορευτικές διατάξεις ατόνησαν σε όλες τις χώρες με αποτέλεσμα (α) τα κοστούμια των μεσαιών τάξεων να ακολουθούν ελεύθερα τη σύγχρονη μόδα αλλά και να τη δημιουργούν και (β) τα κοστούμια του αγροτικού κόσμου να αναπτυχθούν ελεύθερα και να προσλάβουν το γνωστό περίτεχνο χαρακτήρα τους, πριν εγκαταλειφθούν οριστικά και γίνουν μουσειακά αντικείμενα από τα τέλη του 19ου αιώνα και εξής.

1. Laver, ό π., σ. 86

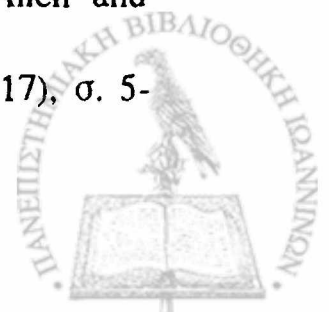

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

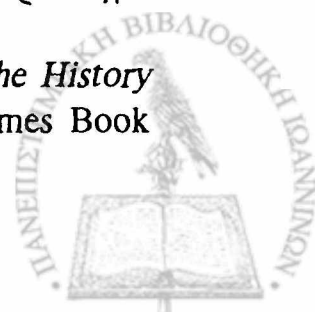
- Ευρυδίκη ANTZOYΛΑΤΟΥ-ΠΕΤΣΙΛΑ, *Τα στέφανα του γάμου στη νεώτερη Ελλάδα*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1980.
- F.E. BALDWIN, *Sumptuary Legislation and Personal Regulation in England*. Johns Hopkins University, Studies in Historical and Political Science, 44th ser., no1, Baltimore 1926.
- Audrey BARFOOT, *Everyday Costume in Britain from the Earliest Times to 1900*. Batsford, London 1972.
- Michèle BEAULIEU, *Contribution à l'étude de la mode à Paris. Les transformations du costume élégant sous le règne de Louis XIII (1610-1643)*. Paris 1936.
- Pearl BINDER, *Muffs and Morals*. George P. Harrap, London, Toronto, Wellington, Sydney 1953.
- Pearl BINDER, *Dressing up Dressing down*. Allen and Unwin, London, Boston, Sydney, 1986.
- Elizabeth BIRBARI, *Dress in Italian Painting, 1460-1500*. John Murray, London 1975.
- J. Anderson BLACK, *A History of Jewels*. With an Introduction by Edward Lucie Smith, Orbis Publishing, London 1974.
- Max Von BOEHN, *Modes and Manners*. Translated by Joan Joshua. Volume I: From the Decline of the Ancient World to the Renaissance; Volume II: The Sixteenth Century; Volume III: The Seventeenth Century. George G. Harrap. London, Bombay, Sydney 1932 και 1935.
- Anne BUCK, *Dress in Eighteenth-Century England*. Batsford, London 1979.
- Jacob BURCKARDT, *Civilization of the Renaissance in Italy*. Phaidon Press, London 1965.
- Penelope BYRDE, *The Male Image. Men's Fashion in Britain, 1300-1970*. Batsford, London 1979.
- Georgine de COURTAIS, *Women's Headdress and Hairstyles in England from AD 600 to the present day*. Batsford, London 1986 (Πρώτη έκδοση 1973).
- Phillis GUNNINGTON και Catherine LUCAS (with chapters by Alan MANSFIELD), *Occupational Costume in England. From the Eleventh Century to 1914*. Adam and Charles Black, London 1967.

- Phillis GUNNINGTON, *Costume of Household Servants from the Middle Ages to 1900*. Adam and Charles Black, London 1974.
- C. Willet CUNNINGTON, *The Art of English Costume*. Collin 's st James 's Place, London 1948.
- C. Willet and Phillis CUNNINGTON, *The History of Underclothes*. With revisions by A.D. Mansfield and Valerie Mansfield, Faber and Faber, London, Boston 1981.
- Millia DAVENPORT, *The Book of Costume*. Volume I και Volume II, Crown Publishers, New York 1948.
- Yvonne DESLANDRES, *Le costume image de l' homme*. Editions Albin Michel, Paris 1976.
- Mainread DUNLEVY, *Dress in Ireland*. Batsford, London 1989.
- ENCYCLOPAEDIA AMERICANA. International Editor Danbury, Connecticut 1978 .τ. 26 (σ. 10, λ. *Sumptuary Laws*).
- The New ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA. 15η Έκδοση, Chicago 1988, τ. II (σ. 387, λ. *sumptuary law*).
- ENCYCLOPAEDIA of Social Sciences, τ. 13 (Puritanism-Service) The Macmillan Company . New York 1934 (Ανατύπωση 1963), σ. 464-466.
- ENCYCLOPAEDIA UNIVERSALIS. Πρώτη Έκδοση, Paris 1975, τ. 20, Thesaurus - Index (σ. 1808, λ. *Somptuaires lois*).
- Elizabeth EWING, *Dress and Undress. A History of Women's Underwear*. Batsford, London 1986 (Α' Έκδοση 1978).
- J. C. FLÜGEL, *The Psychology of clothes*, International Universities Press, New York, 1930 (Ανατύπωση 1971).
- Herman FREUDENBERGER, "Fashion, sumptuary laws and business", στους Gordon Wills και David Midgley (in association with Martin Cristopher και Roy Hayhurst), *Fashion Marketing. An Anthropology of viewpoints and perspectives*. George Allen and Unwin, London 1973, σ. 137-146.
- GRAND LAROUSSE encyclopédique, Librairie Larousse, Paris 1964, τ. 9 (σ. 906, λ. *Somptuaire*)
- Francis GREW και Margrete NEERGAARD, *Shoes and Pattens. Medieval Finds of Excavations in London: 2*, 1988.
- Henny Harald HANSEN, *Histoire du costume*. Traduit du Danois par Jaqueline Puissant. Flammarion, Paris 1956.
- Renè KÖNIG, *The Restless image. A Sociology of Fashion*. Translated by F. Bradley, With an introduction by Tom Wolfe. George Allen and Unwin, London 1973.
- Π.Μ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ, "Οι Προστατευόμενοι", Αθηνά, 29 (1917), σ. 5-160.

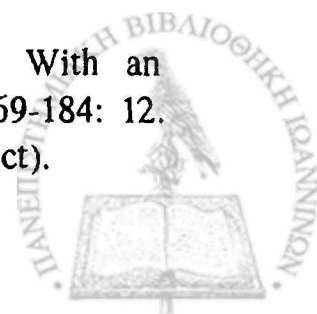
- James LAVER, *A Concise History of Costume*. Thames and Hudson, London 1969
- Philip LONGWORTH, *The Rise and Fall of Venice*. Constable, London 1974.
- Gareth MORGAN, "Τα εμβλήματα του 'Ερωτόκριτου". Μετάφραση Ν.Μ. Παναγιωτάκη. Ανάτυπο από τα Κρητικά Χρονικά, 23(1971), τεύχ. 1, σ. 9-51.
- Stella Mary NEWTON, *Fashion in the Age of Black Prince. A Study of the years 1340-1365*. Boydell Press, Woodbridge, Suffolk 1980 και Rowman και Littlefield, Totowa, New Jersey 1980.
- Alma OAKES και Margot Hamilton HILL, *Rural Costume. Its Origin and Development in Western Europe and the British Isles*, Batsford, London 1970, και Van Nostrand Reinhold Company, New York 1970.
- Mrs Bury PALLISER. *History of Lace*. Entirely revised, re-written and enlarged under the editorship of M. Jourdain and Alice Dryden. EP Publishing. London 1976 (Ανατύπωση της τέταρτης έκδοσης του 1902).
- Γεώργιος ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ. *Οι συντεχνίες στα Γιάννινα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*. Διδακτορική διατριβή. Ιωάννινα 1982.
- Aileen RIBEIRO, *Dress in Eighteenth Century Europe, 1715-1789*, Batsford. London 1984.
- Fritz RÖRIG, *Die Europäische Stadt und die Kultur des Burgertums im Mittelalter*. Vandenhoeck-Ruprecht. Τέταρτη έκδοση, Göttingen 1964 .
- Joseph A. SCHUMPETER, *History of Economic Analysis*. New York 1954.
- Lou TAYLOR, *Mourning Dress. A Costume and Social History*. George Allen und Unwin, London, Boston, Sydney 1983.
- J. THORNTON (editor), *Textbook of Footwear Manufacture*. National Trade Press, Manchester 1964.
- Thornstein VEBLEN, *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of institutions*. New York 1912. (ελληνική έκδοση: *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης. Η οικονομική μελέτη των θεσμών*. Εισαγωγή C. Wright Mills. Μετάφραση: Γιώργος Νταλιάνης. Επιμέλεια Φ.Ρ.Σοφιανός. Εκδόσεις Κάλβος. Αθήνα 1982).
- John Martin VINCENT, *Costume and Conduct in the Laws of Basel, Berne, and Zürich. 1370-1800*. Johns Hopkins Press, Baltimore 1935.
- Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ. "Κοινωνική διαστρωμάτωση στην ελληνική κοινότητα. Αντικατοπτρισμοί στον υλικό πολιτισμό. Το παράδειγμα του ενδύματος". *Δωδώνη*, 18 (1989). τεύχ. 1. σ. 177- 191.
- Wilfred Mark WEBB, *The Heritage of Dress. Being Notes on the History and Evolution of Clothes*. New and Revised Edition, The Times Book

- Club, London 1971 (ανατύπωση).
- Eunice WILSON, *A History of Shoe Fashions*. With shoe drawings by the author, Costume drawings by Jay Lloyd, Sir Isaac Pitman and Sons, London 1969.
- Doreen YARWOOD, *The Encyclopaedia of World Costume*, Batsford, London 1978 (σ. 400: Sumptuary Laws).

Συμπληρωματική Βιβλιογραφία

- V. BAUR, *Kleiderordnungen in Bayern vom. 14. bis zum 19. Jahrhundert*. 1975.
- Clifford R. BELL και Evelyn RUSE, «Sumptuary Legislation and English Costume. An Attempt to Assess the Effect of an Act of 1337», στο *Costume*, 6(1972), σ.22-31.
- L. EISENBART, *Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350 und 1700*. Göttingen 1962.
- K.R. GREENFIELD, *Sumptuary Laws in Nurnberg*. Johns Hopkins University, Studies in Historical and Political Science, 36th ser., no 2, Baltimore 1918.
- G. HAMPEL-KALLBRUNNER, *Beiträge zur Geschichte der Kleiderordnungen*. 1962.
- N. B. HARTE. "State control of dress and social change", στων D.C. Coleman και A.H. John (Eds), *Trade, Government and Economy in Pre-Industrial England*. 1976, σ. 132-165.
- Jaqueline HERALD, *Renaissance Dress in Italy, 1400-1500*. The History of Dress Series. General Editor: Aileen Ribeiro Bell and Hyman, London, Humanities Press, New Jersey 1981.
- Wilfred HOOPER, «The Tudor Sumptuary Laws», *English Historical Review*, vol. XXX (1915), σ. 433-449.
- HRG (Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte), II, 864-866.
- HRG,III, 119-122.
- P. O. HUGHES, *Sumptuary Law and Social Relations in Renaissance in Italy*. Disputes and Settlements ed. J. Bossy 1983.
- Pierre KRAEMER, *Le luxe et les lois somptuaires au moyen âge*, Paris 1920.
- Lawrence LANGNER, *The Importance of Wearing Clothes*. With an introduction by James Laver, Constable, London 1959 (σ. 169-184: 12. Clothes and the Law στο Part IV: Clothes and Social Conduct).

- Margot LISTER, *Costumes of Everyday Life. An Illustrated History of Working Clothes From 900 to 1910*. Barrie and Jenkins, London 1972.
- Alan MANSFIELD, *Ceremonial Costume. Court, civil and civic costume from 1660 to the present day*. Adam and Charles Black, London 1980.
- Gustavus MYERS, *Ye Olden Blue Laws*, New York 1921 (Ch. II).
- M. G. MUZZARELLI, "Contra mundanas vanitates et poenas". Aspetti della lotta contro i lussi nell' Italia del XIV secolo, στην *RSCI* 40 (1986), σ. 371-390.
- Mary M. NEWETT, «The Sumptuary Laws of Venice in the Fourteenth and fifteenth Centuries», *Historical Essays*, ed. by T.F. Tout και James Tait, London 1902, σ. 245-278.
- Angelo PINETTI, «La limitazione del Lusso e dei consumi», του Ateneo di Scienze, Lettere et Arti in Bergamo, *Atti*, XXIV(1917), pt. ii, no. iii.
- Julius SCHWARTEN, «Verordnungen gegen Luxus und Klei der pracht in Hamburg», *Zeitschrift fur Kulturgeschichte*, n.s., vol. vi (1899), σ. 67-102 και 170-190.
- J. M. VINCENT, «European Blue Laws», American Historical Association, *Annual Report for the year 1897*, Washington 1898, σ. 357-372.

ABSTRACT

SUMTUARY LAWS AND ORDINANCES FOR COSTUMES IN THE MIDDLE AGES AND EARLY MODERN TIMES IN WESTERN EUROPE

by
Marina Vrelli-Zachou

The purpose of this study is to present (for the first time in the greek bibliography of costume) and analyze concisely the sumptuary legislation and other ordinances and edicts, which regulated male and female costumes in Middle Ages and early modern times in Europe, a period during which the feudal system declined and capitalism developed.

They were issued in order (1) to enforce and maintain class distinction because of fast disappearing class differences in dress (2) to prevent the use of foreign materials and to protect and encourage local industries and economy according to merchandise theory (3) to prevent moral decline, as the excessive expenditures for dress and personal adornment were considered not only displeasing to God but also ruinous to individuals.

The laws restricted or regulated both cost and material of clothing (e.g. there were restrictions upon the use of velvets, satins, silk and gold thread etc.), the wearing of specific kinds of clothing, underwear or outer garments, but also their shape and other details, such as their length, the number of flounces, the width of lace, etc, the shape of coiffures and head-dresses(for example the height of bonnets); the cost of stockings, the decoration of shoes and the length of shoepoints; the use of jewels and precious stones; the use of other accessories, such as gloves etc. They also regulated details of the costumes of household servants, occupational costumes and mourning.

Sumptuary laws and ordinances had apparently little or no effect, although there were severe penalties-, so they used to be frequently re-enacted up to the end of eighteenth century. After the French Revolution they were doomed in all the European countries leaving (1) the costumes of the middle classes free not only to follow, but also to create the contemporary fashions and (2) the rural costumes to develop their elaborate character.

University of Ioannina
Department of History

